

ІСТОТНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ: ПАМ'ЯТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Аналітична записка

Серпень 2024

DOI: 10.70719/respol.2025.18

Вступ: цілі та методологія	4
Резюме	7
Розділ 1. Документи, що регулюють політику щодо пам'яті та ідентичності в Україні	9
Розділ 2. Мова комеморації та рекомендації до політики пам'яті	17
Розділ 3. Ключові інституції в роботі з меморіалами та пам'яттю	22
Розділ 4. Інфраструктура пам'яті	35
Розділ 5. Коренева проблема	36
Розділ 6. Виявлення істотних питань політики	38
6.1 Розуміння сфери культури лише як дозвілля. Відсутність розуміння культури як важливого чинника національної безпеки.....	39
6.2 Вкрай обмежений доступ до КС та виробництва знання на її основі.....	44
6.3 Ідентичність формується на основі необґрунтованих інтерпретацій.....	48
6.4 Формування нової мови пам'яті – під загрозою.....	52
6.5 Результат VS Процес у роботі з пам'яттю. Запит на швидкі рішення для тем, які потребують часу.....	59

6.6 Недостатньо усвідомлена цінність локальних культурних практик.....	66
6.7 Обмежене розуміння цінностей та економіки культурної спадщини.....	68
Висновки.....	73

Цілі та методологія

Ця аналітична записка розроблена в рамках проєкту [RES-POL](#) (Rapid Expert Support for Culture and Media Policies in Ukraine), що здійснює ГС «Центр “Регіональний розвиток”» Агенції економічного розвитку [PPV](#) за фінансової підтримки **Європейського Союзу**.

Проєкт RES-POL має на меті посилити функціональну спроможність [Міністерства культури та стратегічних комунікацій](#) і його відомств (Українського інституту книги, Українського культурного фонду, Державного агентства України з питань мистецтв та мистецької освіти й Українського інституту національної пам'яті).

Тривалість проєкту RES-POL – від січня 2024-го до червня 2025 року.

У фокусі проєкту RES-POL – чотири сектори (**Мистецтво та культура, Культурна спадщина, Креативні індустрії та Медіа**) і понад 20 секторів (індустрій та видів мистецької діяльності). Окремо RES-POL розглядає **10 істотних питань** розвитку культури (конкурентна оплата праці, ефективність державних підприємств у сфері культури, фінансування креативних індустрій, моделі фінансування культурних послуг, громади та культурна спадщина, інтеграція з ЄС та культурна політика тощо).

Методологія проєкту передбачає:

- **Визначити істотні питання політики в секторах та підсекторах і описати їх в аналітичних записках та базових звітах;**
- **Проаналізувати 10 істотних питань розвитку культури у фокусі проєкту й описати їх у базових звітах;**
- **Напрацювати й описати у стратегічних брифах пропозиції політик щодо істотних питань секторів та 10 істотних питань розвитку культури;**
- **Розробити секторальні стратегії і операційні програми для секторів у фокусі проєкту та дорожні карти їх втілення;**

- Випрацювати зміни до кількох нормативно-правових актів та / або розробити концепції пілотних проєктів, щоб впровадити створені у проєкті політики;
- Проаналізувати європейський досвід планування та впровадження політик, оцінити деякі політики у сфері культури в Україні й інституційну спроможність відомств у сфері управління Міністерства культури та стратегічних комунікацій.

Проєкт RES-POL активно залучає заінтересовані сторони на всіх етапах розроблення політик. Інформація про напрацювання проєкту доступна на сторінці [RES-POL у Facebook](#).

Мета цієї аналітичної записки – визначити істотні питання політики підсектору «Пам'ять та ідентичність» сектору «Культурна спадщина».

Істотні питання політики – це виклики та проблеми, з якими стикаються заінтересовані сторони і які заважають розвиткові підсектору; щоб розв'язати їх, може, необхідне втручання на рівні держави.

Методологія підготовки аналітичної записки передбачає:

- Провести кабінетне дослідження аналітичних матеріалів про стан та динаміку розвитку підсектору;
- Провести глибинні інтерв'ю із заінтересованими сторонами (учасниками ринку, представниками екосистем і середовищ, дотичними державними установами та організаціями);
- Визначити та описати істотні питання політики;
- Створити публічну фокус-групу, щоб представити визначені істотні питання політики;
- Опитати заінтересовані сторони, щоб верифікувати та ранжувати істотні питання політики;
- Підготувати рекомендації для подальшого розроблення політик, які розв'язуватимуть визначені істотні питання.

Автори аналітичної записки

Команда ГО "Музей сучасного мистецтва" (ГО МСМ):

Ольга Балашова – експертка підсектору «Пам'ять та ідентичність»;

Юлія Гнат – експертка підсектору «Пам'ять та ідентичність»;

Марія Клітинська - асистентка підсектору "Память та ідентичність";

Рецензенти аналітичної записки:

Володимир Воробей – керівник групи ключових експертів RES-POL;

Ольга Сагайдак – ключова експертка сектору;

Літературний редактор – Євген Редько;

Дизайнерка – Оля Мацьків.

Команда проекту висловлює щирю подяку усім представницям та представникам сектору, які взяли участь в опитуванні та глибоких інтерв'ю, за їхній час, готовність говорити про проблеми та спільно шукати їх вирішення.

При цитуванні тексту цієї аналітичної записки (повністю чи частково) необхідне пряме використання першоджерела з посиланням на нього.

Зміст цієї аналітичної записки є відповідальністю Громадської спілки «Центр "Регіональний розвиток"» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.

Резюме

Найочевидніша й найактуальніша на сьогодні загроза для сталого розвитку українського суспільства – російсько-українська війна, що триває з 2014 року. Це війна пам'яті, коли викривлена й спотворена історична пам'ять стає надпотужною зброєю в руках ворога.

Кореневі проблеми, які стоять перед державою і суспільством:

- Питання пам'яті та ідентичності не належать до переліку питань національної безпеки. Законодавці не розуміють культури та культурної спадщини як важливих чинників національної безпеки.
- Низька інституційна й суспільна спроможність до реалізації політики щодо пам'яті та ідентичності як питань національної безпеки. Недостатня якість гуманітарної освіти створює передумови для неможливості якісно інтерпретувати культурну спадщину, медіацію сенсів і працювати з культурною спадщиною в інтересах національної безпеки. У межах діяльності інституцій, що працюють з КС, – музеїв, заповідників, архівів, бібліотек – тенденція до спрощення, узагальнення, формалізму в роботі зі смислами для їх кращої відповідності сфері розваг та відпочинку, згідно із поширеним в Україні розумінням сфери культури лише як дозвілля.

Істотні питання політик:

1. Обмежений доступ до КС перешкоджає опрацюванню великого масиву минулого, постійній актуалізації минулого в теперішньому й виробництву нового знання на її основі.
2. Ідентичність формується на основі необґрунтованих інтерпретацій минулого.
3. Формування нової мови пам'яті – під загрозою. Запит на створення пам'ятних об'єктів *«тут і зараз»* як спроба трансформувати переживання в певну форму – *«тактична меморіалізація»*.
4. Недостатність пропрацювання українцями попереднього травматичного досвіду.
5. Запит на швидкі рішення й результати для тем, які потребують часу та процесу.

6. Загроза закріплення монополії на формування пам'яті про події за державними інституціями (радянські рейки ексклюзивної моделі пам'ятання, де радянський конструкт може бути замінений на національний)
7. Ані більшість працівників, ані суспільство, ані керівні органи не розглядають інституції, які працюють з культурною спадщиною, – музеї, заповідники, архіви та бібліотеки, – як такі, що працюють з пам'яттю й мають суттєвий вплив на її формування.
8. Повна або часткова відсутність на рівні держави суб'єкта / центру вироблення нових демократичних підходів до роботи з пам'яттю та відповідних роз'яснень щодо них для виконавців у громадах.
9. Громадам бракує компетентностей у питаннях меморіалізації війни. Брак освітніх програм та заходів, платформ для обміну досвідом, доступних виконавцям у громадах.
10. Брак активних складних дискусій та брак медіаторів / фахівців для активації та медіації дискусій.
11. Брак супровідної комунікаційної та просвітницької роботи у процесах деімперіалізації та деколонізації.
12. За відсутності суспільної зацікавленості й запиту на збереження історичної спадщини з боку суспільства стає легко маніпулювати законодавством, чим користуються нечесний бізнес та чиновники. Суспільство втрачає цінну історичну забудову, а разом із нею можливість у майбутньому реконструювати правдиву пам'ять про наші міста, часто спотворену колоніальними практиками минулого.
13. Автоматизм нищення незручної спадщини. Стирання та нищення «незручної» спадщини (пам'ятники, монументальне мистецтво, архітектура радянської та, останнім часом, імперської доби) становить один із виявів проблеми замовчування складних і неоднозначних сторінок історії та вияв ресентименту.
14. Недостатньо усвідомлена цінність локальних культурних практик.
15. Обмежене розуміння цінностей та економіки культурної спадщини. Як наслідок – неусвідомлена й небажана спадщина, не відбувається суспільна взаємодія зі спадщиною, не продукують нове знання й не накопичують символічну цінність, її не перетворюють на продукти, вартість і ресурс, не відбуваються соціальні перемовини через спадщину, не досягнуто соціальної справедливості, не зростає добробут людей.

Розділ 1. Документи, що регулюють політику щодо пам'яті та ідентичності в Україні

Усі респонденти, які надавали експертизу під час дослідження, погоджувалися з твердженням, що «**культурна спадщина** – це джерело та підстава для формування ідентичності», а отже, фахова й послідовна робота з нею має бути частиною стратегії національної безпеки України.

У цьому розумінні засадничими для нашого дослідження стали два Закони України, ухвалені вже під час війни з РФ.

У 2018 році був ухвалений [Закон України «Про національну безпеку»](#), правки до якого вносили у 2020, 2021, 2022 та 2023 роках. У цьому законі не згадані слова «ідентичність», «культура», або «культурна спадщина». Водночас у 2022 році, на хвилі усвідомлення масштабу загрози, яке становить нехтування питаннями ідентичності, був ухвалений [Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»](#). Безумовно, цей документ часу, ухвалений під час повномасштабної війни, очевидно спрямований саме посилити національну безпеку, а отже, пов'язаність ідеї національної безпеки з питаннями самовизначеності, національної та громадянської ідентичності лежить в основі цього документа і автори вважають її неспростовною. Водночас автори закону зводять роботу з утвердження національної ідентичності до заходів «національно-патріотичного» або «духовно-морального» виховання, що зрештою має призвести до посилення оборонної свідомості окремих громадян і, як наслідок, обороноздатності країни. Словосполучення «культурна спадщина» згадане у законі двічі – у контексті інструменталізації для «національно-патріотичного» та «духовно-морального» виховання шляхом її «популяризації та збереження» (саме в такій послідовності). У [Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року](#) бачимо ту саму проблему.

Надзвичайно важливим аспектом Закону «**Про національну та громадянську ідентичність**» є те, що він уперше на рівні закону артикулює національні цінності: «Основними суспільно-державними (національними) цінностями України є:

- 1. Соборність** – єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян

України незалежно від національності та віросповідання, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави;

- 2. самобутність** – національна ідентичність, неповторність, оригінальність, які виявляються окремою особою чи групою осіб у ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, національно прийнятних способах спілкування, діяльності, поведінки. Самобутність українського народу визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою;
- 3. воля** – здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети. Проявом волі українського народу є героїка боротьби за незалежність України, прагнення до самостійності, невпинний пошук шляхів досягнення свободи;
- 4. гідність** – відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві».

Аксіологічний вимір національної політики вперше зафіксований на рівні закону, культура водночас наповнює цінність «самобутності», але очевидне та безумовне розуміння культури як середовища формування, утвердження та циркуляції не лише включених у закон, але й усіх інших цінностей, значення та роль, яку відіграє зв'язок із культурною спадщиною в цьому процесі – залишається невиявленими. Це щось, що має бути зрозуміле саме собою, але насправді залишається у сліпій зоні.

Водночас саме під час повномасштабної війни ми могли переконатися, як працює на обороноздатність локальний патріотизм, зв'язок мешканців зі своїм містом та залученість до створення й поширення знань про свій регіон. Прикладом унікально успішної оборони мешканцями свого міста стала битва за Чернігів, настрої в якому завжди вважали доволі проросійськими через близькість до кордону. Облога міста тривала з 24 лютого до 2 квітня.

Серед причин, завдяки яким місту вдалося встояти, заступниця голови управління культури та туризму Чернігівської міської ради Катерина Литвин називає кілька:

«Неймовірна згуртованість та взаємодопомога містян з міською владою, якій вони довіряли і яка залишилась у місті, попри те, що державні служби – поліція,

СБУ – отримали наказ залишити Чернігів. Більшість містян зробили вибір захищати своє місто і назавжди змінили своє ставлення до росії. Люди засинали “23 лютого”, а прокинулись “24 лютого”. Були сформовані самоорганізовані загони територіальної оборони, які отримали зброю і разом лише з однією Першою танковою бригадою, змогли втримати місто».

У 2014 році в Україні почали децентралізаційну реформу, тож багато міст та ОТГ в Україні отримали можливість розпоряджатися бюджетом, спрямовуючи його на розвиток громад. Чернігів – середньовічне місто з комплексом добре збережених давньоруських пам'яток, що має неабиякий туристичний потенціал. Саме сфера культурної спадщини, її туристична привабливість стала основою розвитку локального патріотизму. З реформою децентралізації місцева влада стала вкладати кошти в культурну та туристичну інфраструктуру: розбудовувати парки й зелені зони довкола історичного центру міста, створювати музей Чернігова. Однак найголовніше – залучати мешканців до роботи з культурною спадщиною, її промоцією та популяризацією. Наприклад, управління культури та туризму Чернігівської міської ради створили курси гідів для мешканців Чернігова; випускники цих курсів стають сертифікованими гідями та амбасадорами свого міста. Управління постійно працює над поглибленням знань та спроможностей мешканців більше бути залученими до історії та культури міста. Так, у доволі русифікованому середовищі спочатку виник локальний патріотизм, повага й знання локальної історії, які, зрештою, працювали на формування громадянської свідомості та на обороноздатність країни.

Основні законодавчі акти щодо нормативного врегулювання політики пам'яті в Україні:

Огляд правової бази щодо політик пам'яті підготував Гнат Забродський, керівник юридичного напрямку в ГО МСМ, у межах проєкту [«Культура пам'яті в повоєнній Україні»](#).

1. [Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»](#)

Важливість цього закону насамперед пов'язана з визнанням на законодавчому рівні Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду Українського народу відповідно до положень Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Окрім цього, хоч закон спрямований на вшанування пам'яті людей, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні, однак також передбачає обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу загалом.

Закон встановлює обов'язок держави забезпечувати умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачені в Державному бюджеті України, а також забезпечувати доступ до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Саме цим законом доручено Кабінету Міністрів визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті й забезпечити його утримання коштом державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

2. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»

Однією з цілей цього закону є визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про боротьбу та борців за незалежність України у XX столітті. До напрямків також державної політики закон зараховує:

- забезпечення державою всебічного вивчення історії про боротьбу та борців за незалежність України у XX столітті;
- вжиття державою заходів, спрямованих на підвищення поінформованості суспільства та привернення уваги громадськості до історії боротьби та борців за незалежність України у XX столітті, розроблення та вдосконалення навчальних планів, підручників, програм та заходів з метою вивчення історії боротьби та борців за незалежність України у XX столітті, поширення об'єктивної інформації в Україні та світі про боротьбу та борців за незалежність України у XX столітті;

- заохочення та підтримку державою діяльності неурядових установ та організацій, що здійснюють дослідницьку та просвітницьку роботу з питань вивчення історії боротьби та борців за незалежність України у XX столітті;
- сприяння увічненню пам'яті про борців за незалежність України у XX столітті, зокрема шляхом пошуку, обліку, впорядкування та збереження місць їх поховання на території України та за кордоном, створення меморіальних комплексів та поховань, спорудження та відновлення пам'ятників, пам'ятних знаків, увічнення імен або псевдонімів борців та формувань у назвах об'єктів топоніміки населених пунктів або адміністративно-територіальних одиниць, назвах географічних об'єктів;
- виготовлення друкованої, кіно- та відеопродукції, сприяння діяльності щодо сценічного та іншого художнього втілення образів борців за незалежність України у XX столітті.

3. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»

Цей закон визначає такі форми увічнення:

- відзначення Дня пам'яті;
- встановлення почесної варти біля Вічного вогню;
- недопущення фальсифікації історії Другої світової війни 1939-1945 років у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках, медіа, публічних виступах представників державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб;
- сприяння об'єктивному та всебічному дослідженню історії Другої світової війни 1939-1945 років, відображенню подій війни, її жертв, діянь учасників у творах літератури і мистецтва, книгах та альбомах пам'яті, медіа;
- упорядкування, збереження та спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни 1939-1945 років, створення музеїв, меморіальних комплексів, присвячених Другій світовій війні 1939-1945 років;
- забезпечення проведення за сприяння держави пошукової роботи з метою

встановлення імен загиблих і тих, хто пропав безвісти, перепоховання останків воїнів, які загинули під час Другої світової війни 1939–1945 років.

4. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

Важливим фактом щодо цього закону є де-юре ототожнення сутності комуністичного та нацистського режимів як таких, що несумісні з основоположними правами та цінностями людини й визнаються злочинними. Законом заборонено пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і їхньої символіки.

Відповідно до статті 5 Закону до цілей державної політики можна зарахувати відновлення історичної справедливості та утвердження в суспільстві поваги до людської гідності, прав і основоположних свобод людини, розвиток плюралізму та демократії. Водночас до напрямів належать:

- розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та / або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;
- вжиття заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків таких злочинів;
- дослідження та встановлення кількості жертв комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму;
- визначення та упорядкування місць масових поховань таких жертв;
- збір, узагальнення та оприлюднення інформації про розкуркулення, репресії, масові та індивідуальні страти, смерті, депортації, катування, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіяння моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях;
- підвищення поінформованості громадськості про такі злочини, розробка та вдосконалення навчальних посібників, програм та заходів з питань історії комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;

- підтримка діяльності неурядових установ та організацій, які проводять дослідницьку та просвітницьку роботу.

5. Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну»

Цей закон системно пов'язаний із попереднім і закріплює, що політичний режим Російської Федерації нацистський за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим. Пропаганда російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України заборонена.

Російську Федерацію визнають державою-терористом, однією з цілей політичного режиму якої є геноцид Українського народу, фізичне знищення, масові вбивства громадян України, вчинення міжнародних злочинів проти цивільного населення, використання заборонених методів війни, руйнування цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, штучне створення гуманітарної катастрофи в Україні або окремих її регіонах.

Закон фактично передбачає заборону пропаганди та використання символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну як однієї з форм також пропаганди. Закон був ухвалений 22 травня 2022 року.

6. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії»

Преамбула цього закону вказує на системний зв'язок згаданих вище законів і ухвалення цього закону як продовження процесу відродження національної пам'яті Українського народу й захисту українського культурного та інформаційного простору, започаткований ухваленням законів України:

- «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»;
- «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»;

- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;
- «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Розділ 2. Мова комеморації та рекомендації до політики пам'яті

[Policy Note: Мова комеморації та рекомендації до політики пам'яті](#) – документ, розроблений у межах проєкту «Культура пам'яті в повоєнній Україні» (PWMC), який реалізовували громадська організація «Музей сучасного мистецтва» і платформа культури пам'яті Минуле / Майбутнє / Мистецтво за підтримки Швейцарії у 2023-2024 рр.

Група авторів:

Балашова Ольга, Гамулець Максим, Гнат Юлія, Довгополова Оксана, Забродський Гнат, Забродська Олена, Семенюк Катерина.

Внески та коментарі:

Гончар Ольга, Дробович Антон, Кас'янов Георгій, Купчинська Ірина, Левченко Ілля, Михайлова Ольга, Нестриляй Людмила, Томин Мар'яна, Чорна Мілена, Федоришен Олександр, Команда Перехідного правосуддя проєкту «Відродження» Фонду «Партнерство за сильну Україну»

Група авторів так визначили проблематику:

Повномасштабна російсько-українська війна оприявнила загрозу самому існуванню української держави та української нації й інших корінних народів і національних меншин. Вистояти проти ворога, який у рази більший територіально й потужніший економічно, можна завдяки військовому опору та створенню ресурсів опірності суспільства.

Тривалий час в Україні робота з національною пам'яттю була точкова й несистемна. Успішні приклади у формуванні центральних подій національного міфу в Україні є: наприклад, вшанування пам'яті про Голодомор. Однак у боротьбі на інформаційному полі ми й далі чинимо спротив спробам Росії використати наше минуле проти нас. Один з інструментів підтримки стійкості українського суспільства – культура, яка формує бачення майбутнього, зокрема через роботу з пам'яттю.

Відповідно, формуючи політику пам'яті в Україні, ми повинні зважати на міжнародний, національний і локальний виміри. Наша політика пам'яті має бути спрямо-

вана як на внутрішню, так і зовнішню аудиторії, об'єднуючи різноманітні завдання в одне цілісне зусилля. На міжнародному рівні основна мета – презентувати Україну світові як країну з власною агентністю, яка не підкоряється імперським маніпуляціям і не є заручником радянського минулого. Такий наратив не лише засіб культурної дипломатії, але й частина ширшої стратегії пам'яті.

Коллективна пам'ять – потужне поле формування проєкту майбутнього, прояснення цінностей і терапії травм, тому розроблення принципово нової для України мови комеморації становить актуальне завдання. Українське суспільство потребує спільного зусилля щодо розвитку таких відносин, які формуються на базі цінності людського життя та гідності. Необхідно брати до уваги також потребу превенції соціальних розломів, пов'язаних із різними досвідами війни та реінтеграцією тимчасово окупованих територій. Відповідальна робота з пам'яттю російсько-української війни може стати полем розв'язання цих питань.

Саме діалог становить найменш ризикований з усіх шляхів пошуку нової мови комеморації. Нам потрібно формувати такі наративи й пояснювальні стратегії, які не створюватимуть нових антагонізмів. Це стає можливим лише тоді, коли пропонуємо переконливі наративи, які відображають нашу відкритість і готовність чути різні думки та досвіди.

Проєкт **«Культура пам'яті в повоєнній Україні»** став способом продовжити цей діалог. Цей документ – результат обговорень з цільовими групами заінтересованих сторін, соціологічних опитувань, аналітичних і публіцистичних матеріалів, зібраних і підготовлених протягом реалізації проєкту, що має на меті доповнити й посилити наявні зусилля та надати додатковий матеріал для всіх зацікавлених осіб.

У межах реалізації проєкту «Культура пам'яті в повоєнній Україні» автори провели обговорення із заінтересованими сторонами, які беруть активну участь у формуванні й реалізації політики пам'яті на національному рівні (Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Український інститут національної пам'яті, Державне агентство розвитку туризму України), представниками сил оборони України, місцевими органами влади та громадами, професійною спільнотою (дослідниками питань пам'яті, істориками, філософами, мистецтвознавцями, художниками, архітекторами, урбаністами, психологами, спеціалістами з туризму та маркетингу, юристами) та бізнес-спільнотою.

Географічний фокус: громади, які пережили російське вторгнення і деокуповані, мають справу з посиленим інтересом відвідувачів, які бажають подивитися на місця трагедій та героїзму українського народу.

З кінця весни 2022 почали з'являтися перші меморіальні проєкти повномасштабного вторгнення, а у 2023-му відкриватися пам'ятні знаки та меморіали. Запит на відвідування ставить певні виклики перед громадами регіону. Немає сформованого єдиного наративу, не визначені сенси, які мають бути вкладені в маршрут місцями пам'яті війни. Великою мірою ініціативи на рівні громад покладаються на знайомі з радянських часів інструменти комеморації, використовують мову, що віджила. Це свідчить про величезний брак знань і досвіду, пов'язаного з сучасними меморіальними практиками, відсутністю напрацьованих традицій публічного обговорення трансформацій у публічному просторі, незалученням до розроблення рішень фахівців із дослідження пам'яті, сучасних мистецьких практик, архітектури та інших фахівців, які мають відповідну освіту, компетенції й досвід роботи.

У перші місяці роботи проєкту **PWMC** були визначені загальні принципи вибору регіонів. Складність завдань через дуже різний досвід війни в різних регіонах України спонукала не планувати максимального охоплення, а зробити глибоке занурення в роботу з регіонами, у яких потенційно можуть виникнути конфліктні ситуації щодо пам'яті війни, які мали справу з принципово новим досвідом, що не апелює до жодної ситуації в минулому. Автори зосередилися на роботі з **Київським регіоном, Харковом, Вінницею, Чернігівською та Одеською областями**.

Київський регіон був виділений в окреме поле роботи через кількох акторів пам'ятання, які мають різне бачення подій весни 2022 року й певною мірою вже створюють конкурентні наративи. Потрібно було зосередити додаткову увагу на громадах Київського регіону. Він має особливе значення для загальноукраїнської та світової пам'яті війни, бо саме тут розташовані населені пункти, з якими пов'язані надзвичайно сильні місця пам'яті, – Ірпінь з іконічним зображенням мосту, Буча як місто, де скоєні перші зафіксовані акти геноциду з боку російської армії, Мощун та Бородянка, у яких не лишилося жодної непошкодженої споруди. Водночас Ірпінь не був окупований, а Буча перебувала 33 дні в окупації. Досвід роботи з окремими громадами області, який команда проєкту набувала з осені 2022 року, показує великий запит на меморіалізацію й водночас конкурування за місце найголовнішого символу російсько-української війни. Громади вже мають справу з численними туристами, що ставить додаткові питання щодо пропрацювання пам'яті в регіоні через безпеку транслювання неузгодженої, неперевіреної й суперечливої інформації,

яка може сприяти недовірі до розповіді про події в регіоні загалом. Ми зауважили активну низову комеморацію з непропрацьованими меседжами й використанням застарілої мови.

Місто **Харків** переживає під час вторгнення кардинальне перезавантаження образу міста, що пов'язано з граничною близькістю до російського кордону й надзвичайною інтенсивністю обстрілів протягом усього періоду війни. Якщо до 2022 року панував стереотип щодо російської прихильності Харкова, то з весни 2022-го за містом закріпилося стійке визначення – «Харків Залізобетон». Досі місто мало пріоритетні завдання не в полі комеморації, а щодо забезпечення базових потреб життєдіяльності. Водночас уже відкривають меморіали без необхідних процедур громадського обговорення, що стало для авторів сигналом – необхідно уважно формулювати комеморативні меседжі в Харкові та всій Україні, адже в місті й далі залишаються як мотивовані держслужбовці, так і потужна профспільнота.

Чернігівська область має надзвичайно трагічну історію російсько-української війни через часткову окупацію, важкі артобстріли, відкриті на території області катівні тощо. Ситуація ускладнена конфліктами між центральною й місцевою владою, що позначається на рівні помітності регіону на загальноукраїнському тлі. Потужна туристична профспільнота й активні представники регіональної влади створюють підґрунтя для продуктивної роботи з регіоном.

Одеса й частина півдня України важливі через особливий досвід перебування на межі окупації й потужної регіональної солідарності. Одеса зараз становить центр, у якому багато переселенців із Херсона та Миколаєва, тож тут можна досліджувати не тільки одеський досвід війни, але й півдня України загалом. Попередні розвідки давали можливість припустити формування нового варіанту регіональної свідомості, до якої належать **Одеса, Миколаїв і Херсон**. Це може серйозно вплинути на українську ідентичність загалом, тому з цією темою треба уважно працювати саме зараз.

Вінниця – одне з важливих українських міст у контексті пам'яті російсько-української війни. Бувши тилковим містом, Вінниця зазнала в липні 2022 року жахливого ракетного удару, який спричинив загибель багатьох цивільних, зокрема дітей. Міська влада й громада активні в полі меморіалізації. У місті грамотно перезавантажили традиційні місця пам'яті, пов'язані з радянськими нарративами, не знищуючи, але створюючи нову візуальну мову, адекватну сьогоденню. Також у місті є [запит на створення центру сучасного мистецтва](#), що надає додаткові можливості

для співпраці в контексті організації обговорень і діалогів. Вінниця вже продемонструвала реальні кроки в меморіалізації трагедії, дотримуючись принципу надання голосу всім, хто причетний до події.

Львів у наративі пам'яті російсько-української війни посідає особливе місце як головний пункт переміщення біженців з окупованих регіонів країни. Пам'ять про евакуацію теж має бути частиною пам'яті російсько-української війни, як і пам'ять людей, які перебувають за межами України. Львів був у фокусі роботи, бо тут сконцентрована специфічна тема в осмисленні війни, а також є потужна професійна спільнота. Зокрема, «Центр міської історії» – базова інституція з публічної історії.

Цей документ має чотири основні розділи, кожен із яких окреслює обсяг питань, опрацьованих у межах проєкту **«Культура пам'яті в повоєнній Україні»**:

- **Розділ 1 «Мапування пам'яті»** зосереджений на ключових темах, виявлених в обговореннях із цільовими групами заінтересованих сторін. Цей розділ стає вихідною точкою для діалогу про формування політики пам'яті в Україні.
- **Розділ 2 «Результати соціологічного опитування»** пропонує аналіз сприйняття культури пам'яті, зокрема тих питань, які висвітлені в першому розділі «Мапування пам'яті», різними суб'єктами на різних рівнях у межах географічного фокуса проєкту. Цей розділ дає нам уявлення про локальний контекст та основні дискурси.
- **Розділ 3 «Мова пам'яті»** присвячений пошуку нової мови пам'яті, що є одним із ключових запитів суспільства як частини політики пам'яті в Україні. Цей розділ пропонує успішні приклади комеморативних практик як в Україні, так і за кордоном.
- **Розділ 4 «Історична політика»** аналізує моделі історичної політики, світовий та український досвід формування й реалізації історичної політики, а також окремих її аспектів проведення конкурсних процедур і перехідного правосуддя.

Наприкінці документ містить пропозиції та рекомендації, спрямовані на формування й реалізацію інклюзивної моделі політики пам'яті в Україні.

Розділ 3. Ключові інституції у роботі з меморіалами та пам'яттю

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України

До основних повноважень Українського інституту національної пам'яті належить саме реалізація державної політики. Головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, здійснює нормативно-правове регулювання, визначає перспективи та пріоритетні напрямки розвитку в цій сфері, – [Міністерство культури та стратегічних комунікацій України](#).

МКСК – головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, здійснює нормативно-правове регулювання, визначає перспективи та пріоритетні напрямки розвитку в цій сфері.

Український інститут національної пам'яті

[Український інститут національної пам'яті \(далі – Інститут\) було утворено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади](#), до основних завдань якого належить, зокрема, реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті, здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби.

[Зміна політичної ситуації також вплинула на статус Інституту, який 2011 року був змінений і визначений як науково-дослідна установа, що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України](#). Закономірно завдання Інституту більше не передбачали увічнення пам'яті жертв голодоморів, натомість йшлося про вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаній із проблемами національної пам'яті українського народу.

У 2014 році [Постановою Кабінету Міністрів «Про питання Українського інституту](#)

[національної пам'яті»](#) Інститут був знову утворений як центральний орган виконавчої влади. Відтоді й до сьогодні [Інститут – центральний орган виконавчої влади](#), діяльність якого спрямовує й координує Кабінет Міністрів України через міністра культури та стратегічних комунікацій, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

[До основних завдань Інституту](#) належать:

- 1. Реалізація державної політики** у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, а саме:
 - організація всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності та поширення відповідної інформації в Україні та світі;
 - здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, Української революції 1917-1921 років, воєн, жертв Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях;
 - організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів;
 - популяризація історії України, її видатних особистостей;
 - подолання історичних міфів.

- 2. Подання міністрові культури та стратегічних комунікацій пропозицій щодо формування державної політики** у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та національної свідомості громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей України, зокрема щодо:
 - популяризації у світі ролі Українського народу в боротьбі проти тоталітаризму, відстоюванні прав та свобод людини;
 - відновлення національної пам'яті Українського народу, недопущення використання символів тоталітарних режимів;

- надання оцінки тоталітарним режимам ХХ століття в Україні, Голодомору 1932-1933 років, масовому голоду 1921-1923, 1946-1947 років, примусовим депортаціям, політичним репресіям, діям організаторів і виконавців таких злочинів, а також наслідкам їх дій для України та світу;
- формування у громадян України патріотизму, національної свідомості, активної позиції.

У межах покладених на нього завдань Інститут, зокрема:

1. організовує роботу з:

- **дослідження** Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій в Україні, **інформування про результати** таких досліджень громадян України та світової громадськості, вживає заходів до визнання на міжнародному рівні Голодомору 1932-1933 років в Україні актом геноциду Українського народу;
- **збирання інформації, створення та наповнення баз даних** щодо свідчень очевидців політичних репресій, українського визвольного руху, воєн, жертв Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій, а також щодо дій, спрямованих на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема участі в антитерористичних операціях;
- **створення мартирологів, книг пам'яті та інших баз даних** щодо осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, жертв Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій і забезпечує увічнення їх пам'яті;

2. забезпечує ведення обліку, впорядкування та збереження місць поховання жертв Голодомору 1932-1933 років, масового голоду 1921-1923, 1946-1947 років та політичних репресій, воєн, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях;

3. вносить у встановленому порядку пропозиції щодо відзначення державними нагородами учасників боротьби за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також осіб, що зробили вагомий внесок у відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

4. ініціює спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків;
5. сприяє виготовленню друкованої продукції, кіно- та відеопродукції, сценічному та іншому художньому втіленню образів історичного минулого, зокрема осіб, що чинили опір тоталітарним режимам, політичним репресіям, а також виготовленню друкованої продукції з питань відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, зокрема забезпечує підготовку наукових та науково-популярних видань щодо популяризації історії України, результатів наукових досліджень, монографій, збірників статей, наукових доповідей, їх розповсюдженню на безоплатній основі;
6. сприяє формуванню музейних та бібліотечних фондів з питань відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, підготовці музейних експозицій та навчальних програм;
7. здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління (Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності та Галузевий державний архів УІНП);
8. забезпечує оприлюднення наукових повідомлень, інформаційних та аналітичних матеріалів, результатів досліджень Голодомору 1932–1933 років, політичних репресій, бере участь у програмах, що виконуються іншими органами виконавчої влади;
9. сприяє проведенню наукових досліджень у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;
10. інші повноваження, визначені законом.

Одним із напрямів діяльності Інституту є меморіалізація, що полягає в роботі з місцями пам'яті (як загальнонаціонального, так і локального рівня), а саме: віднайдення забутих та створення нових місць пам'яті Українського народу. Місця пам'яті, на думку Інституту, є матеріальними маркерами української ідентичності та покликані виконувати функцію консолідації Українського народу довкола важливих подій та постатей вітчизняної історії.

За загальнодоступною інформацією Інститут пропонує **трирівневу модель функціонування місць пам'яті:**

- **Український національний пантеон.** Створення в центральній частині столиці України, місті-герої Києві, Українського національного пантеону (далі – Меморіальний комплекс), а в інших містах України – Алеї пам'яті Героїв України, уперше передбачено [Постановою Верховної Ради України від 13 січня 2015 року](#). На сьогодні МКСК спільно з Інститутом за участі інших органів виконавчої влади опрацьовує [проєкт концепції Меморіалу українських героїв](#). Також раніше [був створений Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів зі створення меморіалу українських героїв](#), завданням якого є підготувати проєкт концепції меморіалу українських героїв, обговорити із зацікавленими сторонами, зокрема громадськістю, за результатами обговорення розробити й затвердити концепцію меморіалу українських героїв; провести в установленому порядку архітектурний конкурс на створення меморіалу українських героїв.
- **Національний військовий меморіальний комплекс.** Створення Національного військового меморіального кладовища передбачено Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового меморіального кладовища» від 31 травня 2022 року. Згідно із законом, місце розташування Національного військового меморіального кладовища визначають з урахуванням громадських інтересів. Результати публічного обговорення намірів будівництва Національного військового меморіального кладовища на території територіальної громади є підставою для прийняття органом місцевого самоврядування рішення про розроблення відповідної містобудівної документації місцевого рівня або про відмову в розташуванні такого об'єкта.

[Порядок проведення публічного обговорення визначений Кабінетом Міністрів України](#), та передбачає, що результати такого публічного обговорення є підставою для прийняття організатором публічного обговорення відповідного рішення. У разі неврахування громадської думки організатор обов'язково оприлюднює обґрунтування такого неврахування.

Сектори військових поховань, окремі могили, пам'ятники та пам'ятні знаки.

Інститут розробив [Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо заходів, пов'язаних із героїзацією осіб, які віддали життя за незалежність України, вшанування їх пам'яті, патріотичного виховання та консолідації Українського народу](#) в таких напрямках:

- створення секторів військових поховань (з візуальними зразками та ескізами);
- встановлення пам'ятних знаків, монументів, відкриття меморіалів;
- відображення імен загиблих у топонімах, назвах установ та організацій;
- офіційні заходи, демонстрація ставлення з боку органів влади (Протокол офіційних заходів, почесний громадянин, портрети героїв);
- використання прикладу героїзму, патріотичне виховання молоді через заклади освіти та культури;
- заходи в інформаційній сфері (соціальна реклама, інформація на офіційних сайтах, некрологи).

Також на законодавчому рівні у липні 2021 року був закріплений [порядок проведення військового поховального ритуалу](#), його розробляли за координації Інституту з вивченням досвіду ритуалів армій США, Ізраїлю, Польщі, Туреччини й Бельгії.

Інституційна спроможність.

Бюджет. Діяльність фінансують за кошти державного бюджету. Згідно з інформацією, оприлюдненою у [звіті за 2022 рік](#), Інститут отримує фінансування за двома бюджетними програмами:

- за КПКВК 3809010 «Керівництво та управління у сфері відновлення та збереження національної пам'яті» затверджено асигнування в сумі **28 289,4** грн, касові видатки становили **23 888,3** грн;
- за КПКВК 3809020 «Заходи з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, забезпечення діяльності Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності та Галузевого державного архіву УІНП» затверджено асигнування в сумі **32 323,1** грн, касові видатки становили **26 014,4** грн, з них:
- на заходи з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, проведені Інститутом, затверджено асигнування в розмірі **1314,2** грн;
- на забезпечення діяльності архіву затверджено **4108,9** грн;
- на забезпечення діяльності музею затверджено **26 900,0** грн.

Структура. У сфері управління Інституту діють дві установи:

- **Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності** має меморіал, Музей Майдану й Дім свободи. Кожен зі структурних компонентів виконує свої функції.
- **Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті** (ГДА УІНП) створений в червні 2019 року на виконання Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Завдання Архіву – пошук, прийом, формування, облік та зберігання архівних документів, а також забезпечення права на доступ до цієї інформації (документів щодо роботи спецслужб та правоохоронних органів колишнього СРСР).

[Міністерство у справах ветеранів України.](#)

Одне з основних завдань Мінветеранів – вшанування пам'яті ветеранів. Нижче докладніше про ті аспекти, де може бути перетин напрямів діяльності з Українським інститутом національної пам'яті.

У межах цього завдання Мінветеранів:

- координує з питань, віднесених до його компетенції, здійснення органами виконавчої влади та у випадках, передбачених законом, органами місцевого самоврядування заходів із питань вшанування пам'яті ветеранів;
- **планує та організовує здійснення заходів щодо гідного вшанування пам'яті ветеранів** (здійснення пошуку, поховання та перепоховання, збереження та облаштування військових поховань, увічнення пам'яті тощо), **координує діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування** щодо гідного вшанування пам'яті ветеранів;
- **планує та організовує** в межах своєї компетенції **відзначення ювілейних, пам'ятних та історичних дат, міжнародних днів на державному рівні**, пов'язаних із вшануванням ветеранів, захистом незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також формуванням соборності та державності, проголошенням незалежності України.

У межах Мінветеранів функціонує [Департамент громадянської ідентичності та ветеранського розвитку](#). До його складу належать, зокрема, експертна група з формування громадянської ідентичності і експертна група меморіальної роботи та з питань нагород.

1. Експертна група з формування громадянської ідентичності:

- забезпечує **формування та реалізацію державної політики у сфері залучення ветеранів війни до формування в населення української громадянської ідентичності** через систему національно-патріотичного (зокрема військово-патріотичного) виховання;
- організація та сприяння у проведенні заходів національно-патріотичного (зокрема військово-патріотичного) виховання, спрямованих на формування в населення української громадянської ідентичності **з нагоди відзначення ювілейних, пам'ятних та історичних дат, міжнародних днів на державному рівні, пов'язаних із вшануванням ветеранів та формуванням їх позитивного образу, захистом незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України**, а також формуванням соборності та державності, проголошенням незалежності України;
- участь в організації видання книг, інших друкованих видань, пов'язаних із вшануванням ветеранів та формуванням їх позитивного образу, учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, мемуарів, художніх та аудіовізуальних творів, у створенні музеїв та експозицій із питань, що належать до сфери компетенції експертної групи.

2. Експертна група меморіальної роботи та з питань нагород:

- **забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері вшанування пам'яті ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності;**
- здійснення координації з органами виконавчої влади та у випадках, передбачених законом, органами місцевого самоврядування заходів з питань вшанування пам'яті ветеранів;

- **планування та організація здійснення заходів щодо гідного вшанування пам'яті ветеранів** (здійснення пошуку, поховання та перепоховання, збереження та облаштування військових поховань, увічнення пам'яті тощо), **координація діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування** щодо гідного вшанування пам'яті ветеранів;
- **планування та організація** в межах своєї компетенції **відзначення ювілейних, пам'ятних та історичних дат, міжнародних днів** на державному рівні, пов'язаних із вшануванням ветеранів, захистом незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також формуванням соборності та державності, проголошенням незалежності України.

Якщо проаналізувати план заходів Мінветеранів на 2023 рік, то бачимо, що за напрямом вшанування пам'яті фактично міністерство працює в таких напрямках:

1. бере участь у заходах з нагоди пам'ятних дат;
2. [проєктування та будівництво Національного військового меморіального кладовища](#) (про яке згадували вище).

У 2020 році Міністерство у справах ветеранів України опублікувало [методичний посібник «Рекомендації для працівників територіальних органів Міністерства у справах ветеранів України»](#), який містить розділ, присвячений вшануванню пам'яті. У рекомендаціях стисло проаналізовано міжнародний досвід.

Ключові тези щодо підходів до вшанування пам'яті:

- День вшанування пам'яті може стати днем перемир'я, коли закінчується кривава війна.
- Вшанування пам'яті та відзначення подій національної війни та бойових дій – це більше питання політики, ніж культури. Історична пам'ять нації – як мета, так і інструмент політики.
- Висвітлена міжнародна практика створення можливостей для фінансування ветеранів, ГО, корпоративних установ, університетів та шкіл для організації ініціатив щодо пам'ятного вшанування та святкувань. Щодо цього аспекту додамо, що в Україні затверджено [Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті на фінансову підтримку громадських об'єднань ветеранів на виконання загальнодержавних програм \(проєктів та заходів\) з](#)

[відвідування військових поховань і військових пам'ятників та з відзначення святкових, пам'ятних та історичних дат.](#)

- Насамкінець рекомендації визначають основні форми увічнення пам'яті загиблих територіальними органами, які описано нижче.

Методичний посібник – це радше довідковий матеріал, аніж він дає конкретні рекомендації щодо заходів, пов'язаних із вшануванням пам'яті. До прикладу, згадані вище [рекомендації Інституту](#), на відміну від посібника, мають більш методичний та прикладний характер.

Окремо згадаємо, що політиці та практикам вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні присвячене міждисциплінарне дослідження [«Що таке пам'ятати»](#) (2021 р.).

[Національна комісія з реабілітації.](#)

Національну комісію з реабілітації створено як спеціальний постійний орган при Українському інституті національної пам'яті.

До основних завдань належать:

- розгляд обґрунтованих пропозицій регіональних комісій з реабілітації щодо визнання (відмови у визнанні) осіб реабілітованими або потерпілими від репресій;
- прийняття висновків та рішень про визнання (відмову у визнанні) осіб реабілітованими або потерпілими від репресій;
- аналіз практики застосування державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами законодавства з питань реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років.

У складі Національної комісії по одному представнику, делегованому:

- Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини;
- Міністерством внутрішніх справ України;
- Службою безпеки України;

- Українським інститутом національної пам'яті;
- Генеральною прокуратурою України;
- науковими установами, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ століття, громадськими об'єднаннями, що провадять діяльність у сфері дослідження історії України ХХ століття та / або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних із реабілітацією жертв репресій тоталітарних режимів (далі – наукові установи, громадські об'єднання), створеними й зареєстрованими в Україні в установленому законом порядку. Загальна кількість представників таких наукових установ, громадських об'єднань не може перевищувати чотирьох осіб. Від однієї наукової установи або громадського об'єднання до складу Національної комісії не може бути призначено більше ніж по одному представнику.

Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини Міністерства культури та стратегічних комунікацій України

Основне завдання експертної комісії – оцінка об'єктів культурної спадщини щодо відповідності / невідповідності критеріям (ознакам) пам'ятки культурної спадщини та заявленій категорії пам'ятки культурної спадщини, наявність / відсутність підстав для вилучення пам'ятки з Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Експертна комісія відповідно до покладених на неї завдань забезпечує виконання таких основних функцій:

- розглядає документи, що надійшли до МКСК, з питань занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру, зміни категорії пам'ятки, внесення змін до відомостей Реєстру щодо найменування, виду, типу, дати утворення, місцезнаходження пам'ятки, вилучення пам'ятки з Реєстру та дослідження об'єктів культурної спадщини;
- надання оцінки повноти даних облікової документації та висновку щодо необхідності її доопрацювання;
- надання висновку щодо відповідності / невідповідності об'єктів культурної спадщини критеріям (ознакам) пам'ятки культурної спадщини;

- надання висновку щодо відповідності (невідповідності) заявленій категорії пам'ятки;
- надання висновку про наявність або відсутність підстав вилучення пам'ятки з Реєстру.

Місцевий рівень

Повноваження **органів місцевого самоврядування**:

- увічнення пам'яті через встановлення пам'ятних знаків, монументів, відкриття меморіалів (рішення про розроблення відповідної містобудівної документації місцевого рівня), пам'ятних дощок та знаків із нагоди державних, до річниць із дня народження та загибелі учасника АТО / ООС;
- відображення імен загиблих у топонімах, назвах установ та організацій через перейменування площ, вулиць, провулків і скверів, присвоєння імені загиблого воїна навчальному закладу, закладу культури, спортивній установі тощо, пов'язаний із життєвим шляхом військовослужбовця;
- проведення офіційних заходів, включення до програми місцевих заходів покладання квітів до пам'ятників, демонстрація поваги та пошани з боку органів влади;
- використання прикладу героїзму, патріотичне виховання молоді через заклади освіти та культури;
- заходи в інформаційній сфері: поширення соціальної реклами, проведення заходів волонтерської допомоги тощо.

Комісії з питань найменувань

Майже в кожному великому місті працюють комісії з питань перейменувань.

Наприклад, у Києві створено Комісію з питань найменувань при Київському міському голові, щоб отримати фахові висновки з питань присвоєння, зміни назв об'єктів міського підпорядкування, присвоєння юридичним особам та об'єктам міського підпорядкування імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій у місті Києві.

За результатами розгляду клопотань комісія підтримує або не підтримує клопотання про присвоєння, зміну назв об'єктів міського підпорядкування, присвоєння юридичній особі або об'єкту міського підпорядкування в місті Києві імені (псевдоніму) фізичної особи, ювілейної та святкової дати, назви і дати історичної події. Рішення Комісії мають рекомендаційний характер і враховуються при підготовці Київським міським головою відповідного подання до Київської міської ради.

Розділ 4. Інфраструктура пам'яті

«Інфраструктура пам'яті – це розгалужена система пам'ятування, яка має легітимну основу та соціальну взаємодію. Інфраструктура пам'яті в контексті політики пам'яті під час війни з Росією охоплює всі матеріальні та нематеріальні елементи, що використовуються для збереження, відтворення та передання колективної пам'яті про війну. Вона включає:

- музеї;
- архіви;
- меморіали;
- пам'ятники;
- місця поховань;
- освітні програми;
- літературні та мистецькі твори;
- цифрові платформи;
- соціальні мережі та медіаресурси, які документують і популяризують історичні події та героїв війни.

Ця інфраструктура відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності та колективної свідомості, сприяє збереженню історичної правди та протидії дезінформації. В умовах війни з Росією інфраструктура пам'яті допомагає консолідувати суспільство, підтримувати моральний дух та відзначати героїзм захисників. Вона також служить інструментом міжнародної комунікації, доводячи до світової спільноти правду про агресію та спротив України, а також акцентуючи на необхідності підтримки», – Антон Лягуша, керівник магістерської програми «Дослідження пам'яті та публічної історії» Київської школи економіки.

Для усвідомленої та стратегічної роботи з колективною пам'яттю в повоєнному суспільстві потрібно забезпечувати належне функціонування інфраструктури пам'яті, інклюзивний доступ до неї, поінформоване, свідоме та компетентне використання всіх її елементів на рівні всіх основних заінтересованих сторін, вигодонабувачів та учасників і певний рівень координації між ними.

Розділ 5. Коренева проблема

Аналізуючи питання кореневої проблеми, експерти підкреслюють проблемну ситуацію з недостатньою якістю гуманітарної освіти, що створює передумови для неможливості якісної інтерпретації культурної спадщини, медіації сенсів та роботи з культурною спадщиною в інтересах національної безпеки.

Колективна пам'ять – це соціальний конструкт, який передається у спільнотах через різноманітні матеріальні носії (як-от місця пам'яті, об'єкти культурної спадщини – книги, мистецькі твори, зразки архітектури й природні та міські ландшафти), практики, ритуали, поведінку, традиції та культуру загалом. **Однак носієм та інтерпретатором цих матеріальних носіїв, практик, ритуалів завжди є індивід з його можливостями сприйняття простих та складних сенсів – освітнім та культурним рівнем.**

Для тих, хто формує та впроваджує політику у сфері роботи з пам'яттю, це означає, що ми постійно маємо тримати увагу на двох вимірах. З одного боку, дбати про достатню якість і кількість матеріальних носіїв, що зберігають пам'ять (місця пам'яті, інституції пам'яті, мистецькі твори тощо), а з іншого – розвивати спроможність громадян користуватися, взаємодіяти та інтерпретувати ці матеріальні носії. **Посередниками (медіаторами)** в цьому процесі стають працівники культури, музейники, професійні куратори та працівники численних інституцій, що працюють з культурною спадщиною (КС), від якості знань яких, навичок та розуміння професійних викликів, контакту з аудиторією залежить, зрештою, глибина проникнення знання в суспільство.

Виклики сучасного інформаційного світу, існування в умовах семантичної війни з РФ потребують від громадян України особливого **уважного ставлення до облаштування свого інтелектуального та інформаційного простору**. Усвідомленості зараз потребують всі без винятку сфери громадського життя – від сплати податків і створення гармонійних стосунків у спільнотах до культури споживання інформації та перетворення її на знання. Щораз більший інформаційний шум, трансльований через ЗМІ, ворожі ІПСО, маніпулятивність алгоритмів соціальних мереж вимагають від індивіда дбати про власну інформаційну безпеку.

Будь-яка стратегія захисту в умовах постправди та дезінформації можлива лише через розвиток мислення та постійної розбудови громадянами власної картини світу, що базується на достовірному знанні про минуле, критичному мисленні та вмінні аналізувати якість джерел інформації. Поле професійної культури – література, історія, музика, мистецтво (і сучасне, і те, що належить до архіву культури – сфери культур-

ної спадщини) – це джерело сенсів, спираючись на які людина здатна розбудувати власну ідентичність, створити захисні механізми психіки, щоб уміти протидіяти різним формам дезінформації.

Попри все це, зараз **ані працівники, ані суспільство, ані керівні органи не розглядають інституції, що працюють з культурною спадщиною, – музеї, заповідники, архіви та бібліотеки, – як такі, що працюють з пам'яттю й мають суттєвий вплив на її формування.**

На думку французького історика та дослідника пам'яті П'єра Нора, автора концепції місць пам'яті: *«Пам'ять та Історія протилежні за своєю суттю. Історичний наратив – це завжди проблематична та неповна реконструкція минулого з точки зору суб'єкта, що складає цей наратив. Пам'ять – живий процес актуалізації минулого в теперішньому».*

Як фізіологічний процес, пам'ять людини передбачає «перезаписування» спогаду заново під час кожного наступного пригадування. Це означає, що пам'ять не лише звертається до певного спогаду, але й розширює його актуальним досвідом. Тому пам'ять, на відміну від історії, яка фокусується лише на минулому, завжди стосується поточної миті, яка становить пролог до бажаного майбутнього. **Пам'ять – це процес пригадування минулого, але заради майбутнього.**

Водночас пам'ять – це дуже вразливий і нестійкий конструкт, який легко зазнає впливу та корекції. Отже, робота з пам'яттю передбачає два обов'язкові процеси: максимально точно та прискіпливе в деталях наукове дослідження артефактів – примноження достовірної інформації, які збирає інституція, що працює з пам'яттю, та їх інтерпретування – примноження сенсів.

Інституції, які працюють із культурною спадщиною, мають бути усвідомлені й означені в стратегії розвитку, як інституції пам'яті. Це означає, що в межах діяльності цих інституцій відбувається формування та медіація важливих для суспільства сенсів, що безпосередньо впливає на формування колективної пам'яті, а отже, національної та громадянської ідентичності. Працівники цих інституцій мають суттєво посилити навички, знання, компетенції для усвідомленої та відповідальної роботи. Фактично діяльність цих інституцій має бути підпорядкована завданням організації якісного, широкого суспільного діалогу, що спирається на достовірні факти та фахову критичну роботу з ними, про важливі події та явища минулого, а також актуальні виклики, що стоять перед українським суспільством. Для цього працівники цих інституцій повинні мати відповідну фахову гуманітарну підготовку та кваліфікацію.

Розділ 6. Виявлення істотних питань політики

Тема пам'яті та ідентичності внаслідок загострення воєнних дій стала на порядок денний, безумовно привернувши до себе увагу громади. Однак ми як суспільство позбавлені міцного базису роботи з колективною пам'яттю та культурною спадщиною, тому маємо високі ризики – численні помилки, що накопичувалися протягом 30 років незалежності. Щоб запобігти такому перебігу дій, ми виокремили основні виклики сектору «Пам'ять та ідентичність», що виникли або набули більшої актуальності.

Варто зазначити, що питання пам'яті та ідентичності тісно переплетене з іншими підсекторами і не є відокремленим об'єктом вивчення, тому масштабність процесу і пов'язаних з іншими секторами проблем значні.

6.1 Розуміння сфери культури лише як дозвілля. Відсутність розуміння культури як важливого чинника національної безпеки.

Неусвідомлена цінність та місце культури в системі підтримки життєздатності суспільства призводить до того, що її інструментарій не можна використати для формування колективної пам'яті. У Радянському Союзі, де культура була частиною машини пропаганди, що обслуговувала ідеологію, важливість і впливовість культурних інститутів не ставили під сумнів.

Після здобуття незалежності ідеологічна функція культури втратила актуальність, у ній більше не було потреби, але нового місця в соціальній системі культура так і не отримала, дрейфуючи за інерцією до необов'язкової, але зрозумілої новим чиновникам сфери – забезпечення дозвілля для населення. Таке розуміння місії культурних інституцій протягом усіх років незалежності було притаманне міністерським працівникам різних рангів. Саме тому ключові показники ефективності для закладів культури досі кількісні. Музей у суспільній уяві мислиться переважно як місце розваги, що має конкурувати за відвідувача, його вільний час і гаманець із кіно-театром, розважальним центром та парком розваг. Музею як інституції пам'яті, а отже важливого складника національної безпеки – комунікаційний, знаннєвий та учасницький, ідейний осередок, де дискутують важливі для суспільства питання, – немає в порядку денному.

Усвідомлення базової цінності культурних інституцій втрачене не лише на рівні чиновників та споживачів, а й працівників культурних інституцій. Є прямий зв'язок між рівнем усвідомлення власної місії та завдань працівниками музею та сенсовою змістовністю організованих проєктів та виставок. **У діяльності музеїв часто можна простежити тенденцію до спрощення, узагальнення, формалізму в роботі зі смислами для їх кращої відповідності сфері розваг та відпочинку.** У такому разі музеї йдуть за смаками та запитам аудиторії, яка прагне урізноманітнити своє дозвілля.

В умовах, коли немає мети працювати разом з аудиторією, спільно шукати відповіді на складні питання, аналізувати минуле й вибудовувати дискусію щодо майбутнього, неможливо наважитися на розгляд і презентацію складних, суперечливих тем та сюжетів. Як наслідок, ми втрачаємо можливість переосмислювати й трансформувати травматичні досвіди, поширювати знання, спрямовані на подолання небезпечних міфів і поширених неправдивих уявлень, не здатні осмислювати та обговорювати власну історію.

Прикладом такого обмеженого сприйняття є ситуація, яка сталася 2018 року з презентацією робіт Георгія Малакова в Національному художньому музеї України в межах виставки [«Вільний світ очима Георгія Малакова»](#). У ній була презентована серія картин 1960-х років, які створені під час подорожі європейськими країнами. Щоб виїхати за кордон, художник мав отримати дозвіл, підставою для якого стала робота над пропагандистською серією «В. І. Ленін за кордоном» (1969-1972 рр.). У Європі Георгій Малаков зміг зробити ряд блискучих замальовок життя європейців, окремо смакуючи візуальні знаки, притаманні капіталістичним країнам – рекламу, вивіски, бренди. Обидві серії зберігаються в колекції Національного художнього музею. Однак працівники музею відмовилися виставляти ці дві серії разом, зацентрувавши на яскравій і несуперечливій картинці принадних шістдесятих, що їх зобразив радянський митець. Серію з Леніним, завдяки якій художник зміг виїхати, працівники зацензурували, посилаючись на декомунізацію й низький художній рівень творів. А можливість розкрити суперечливий характер доби, який потребував від талановитих художників певних компромісів, була знехтувана на користь легкої розваги для глядача.

Про інший аспект проблеми табування, замовчування «незручної спадщини» й небажання в консервативних державних інституціях працювати з важливими історичними контекстами, говорить в інтерв'ю співробітниця Центру міської історії Центрально-східної Європи у Львові Ірина Склокіна.

«Ми, з одного боку, оцифруємо те, що є, але маргінальне й не потрапляє до всіх інституцій. Дуже часто це радянська спадщина, якась небажана спадщина, якесь сміття, яке ми знаходимо буквально по смітниках, або те, що приносять люди і кажуть, що вони знайшли це на смітнику. Те, що приносять родичі, діти, коли вони продають квартири, коли їм нікуди це дівати. Те, що залишається також після професіоналів, і це часом дуже величезні обсяги. В принципі, як інституція ми не мали ніколи наміру збирати самі оригінали, тобто наша етика така, що ми оцифруємо й виставляємо з водяним знаком. Усі права залишаються у власників. І якщо хтось хоче використати в інших проєктах і треба хороша якість скану, тоді це тільки контакт із власником, який дає дозвіл на це, але фактично з часом усе більше й більше в нас накопичується самих цих матеріалів. Так, наприклад, величезна колекція Вілі Фургало – суперкультовий фотограф для Львова, який знімав андеґраунд, неформальні тусовки, вуличне життя в радянській і пострадянській час. Але офіційні інституції не беруть такі теми, і таких людей, які були ніби дещо на межі різних світів. Наприклад, колекції Анатолія і Музи Консулових – архітекторів, які були суперключовими для Львова,

передусім для пізнього модернізму. Але у Львові досі фактично жоден об'єкт не має статусу пам'ятки архітектури модернізму. У частини людей є оцей настрій про те, що декомунізація має бути максимально повна і фатальна для цих об'єктів спадщини», – Ірина Склокіна.

В одному з найякісніших прикладів підходу громад до розроблення стратегії розвитку культури – у Вінницькій міській територіальній громаді – процес стратегування до 2025 року включав **«мапування культурного розвитку, аналіз ресурсних можливостей у сфері культури, дозвілля та розвитку мистецтв»**. Характерно як самі вінничани оцінюють доступні їм культурні заходи.

За підсумками опитувань, сферу культури вінничани оцінюють переважно з особистого досвіду – спостереження за культурними акціями, заходами, що відбуваються в міському просторі (**29 %**), або отримуючи інформацію зі ЗМІ, інтернету та соціальних мереж (**23 %**) – та особистого досвіду участі в культурних заходах, святах, користування культурними можливостями громади (бібліотека, палац / будинок культури тощо) (**21 %**).

«Позитивний імідж культури Вінниці можна спостерігати в тому асоціативному ряду, який згадується під час розмов про місто і його історію та культуру і який включає локації, заклади, певні заходи: “Щедрик”, Театр Садовського, Європейська площа, діти, творчі люди, фонтан “Рошен”, “ВІННИЦАНСЬКИЙ” фестиваль, цікава архітектура, “VinBookFest”, Коледж мистецтв, Замкова гора, ОпераФест, храми, Газінський, Вінниця джазфест, Будинок офіцерів, філармонія, Музей Вінниці, мистецька освіта і виховання, МПМ “Зоря”, екскурсії, кінотеатр “Родина”, музей Пирогова, кіно під відкритим небом, вулична їжа, бібліотеки, вишня, живопис, Air Fest, Gogol Fest, Ticket to the Sun, NGO ПЛАЙ, PIROGOV SKY, Молодіжний центр “Квадрат”, простір “Піч”, вулиця Соборна, Вежа Артинова, Музей Коцюбинського, алея Космонавтів.

Вищезазначені культурно-мистецькі акції у своєму культуротворчому потенціалі супроводжуються емоційним забарвленням, є частиною щасливих хвилин та спогадів. Саме сучасні технології розробки подій дозволяють викликати у споживача культурних благ відкритість, щирість, посмішку. Важливим структурним компонентом культурного дійства є оптимістичне світосприйняття, віра в щасливе майбутнє, повага до свого коріння, збереження українського колориту в різноманітних культурно-мистецьких практиках. Але, на жаль, залишаються й дозвілєві форми, які викликають негативні асоціації у споживачів культурних послуг, а саме: шаблонність культурних акцій, відсутня співпраця, низький рівень доступ-

ності, провінційність, культура поведінки, культура дозвілля, застій мистецької освіти, слабка міська культурна ідентичність, фейковість, нестача інформації, нестабільність, сірість, радянський формат, показовість, байдужість. Саме тому на часі формувати нову споживчу культуру та стратегічно вираховувати її ефективні компоненти» ([Стратегія розвитку культури Вінницької міської територіальної громади до 2025](#)).

У 1998 році Амір Пашич, екзаступник директора Проєкту зі світової безпеки в Rockefeller Brothers Fund і запрошений науковий співробітник Інституту міжнародних досліджень Томаса Дж. Вотсона-молодшого Університету Брауна, у статті [«Культура, ідентичність та безпека: огляд»](#) описував, як пов'язані культура, ідентичність та безпека:

«Після холодної війни культура різко повернулася на міжнародну арену. Прогнози свідчать про те, що її присутність буде ще ширше відчуватися в новому тисячолітті, оскільки вона розпалює старі конфлікти або, може, отримує нові сили переконання, здатні витіснити військовий примус як політичний інструмент. Культура вже залучена до багатьох подій (developments): до реакцій на зміни, спричинені глобальними економічними силами, до цілей і стратегій як нових, так і старих акторів на глобальній арені, а також до безпрецедентних зв'язків між людьми по всій планеті. Щоб проаналізувати ці обставини, може знадобитися радикально нове мислення про людей, суспільства і навіть природу. (...)

Насильницьке утвердження етнічної ідентичності та викликаний цим міжнародний пандемоніум (pandemonium) – основна причина відновлення уваги до ідентичності в контексті безпеки. Тому аналітики знову звернули увагу на розуміння того, що змушує соціальні групи об'єднуватися та розчинятися. (...)

Незалежно від того, чи зміна політичної ідентичності після холодної війни становить тимчасове чи перехідне явище, поширена думка, що нація – це не фіксована одиниця з певним походженням у давньому минулому. Насправді більшість націй – це відносно недавні утворення, багато з них породжені винахідливою елітою, яка уявила або прийняла спільне минуле та культуру, щоб виробити спільну ідентичність із різноманітного населення. (...)

Навіть там, де країни не приєднуються до інших або не розпадаються, багато з них змінюють політичні та економічні інститути, змінюючи в такий спосіб основні риси своєї суспільної культури. (...)

Водночас у ХХ столітті неймовірно зросла кількість міжнародних організацій, неурядових організацій, транснаціональних компаній та інших транскордонних об'єднань, що супроводжувалося загальним зростанням можливостей глобальної комунікації. Ці події, разом із закінченням холодної війни, свідчать, що на горизонті ховається ще більше нових ідентичностей і що вони, ймовірно, матимуть величезний вплив на майбутній курс міжнародних відносин. Справді, самі способи формування та підтримки ідентичності можуть зазнавати глибоких змін. З іншого боку, деякі припускають, що ідентичності повертаються до попередніх форм, послаблених під час холодної війни. (...)

...Культура та ідентичність можуть відігравати важливу роль, навіть якщо ідентичності відносно стабільні, а їхні межі досить добре встановлені, адже **“інтереси безпеки визначаються акторами, які реагують на культурні фактори”**. Тобто культури, якими актори володіють і які сповідують як усередині, так і між собою, можуть впливати на те, як вони визначають і переслідують свої цілі. Отже, навіть за стабільних обставин культури забезпечують репертуар ставлень і реакцій, що ґрунтуються на переконаннях і звичках, які переважають у країні або які встановлені між країнами в їхніх взаємовідносинах. Наскільки норми та ідеї можна використовувати, щоб пояснювати конкретні результати, залишається предметом жвавих дискусій. Однак культура залишається важливим чинником, щоб пояснити те, як формуються інтереси акторів. (...)

Інтереси нової незалежної країни, очевидно, відрізнятимуться від тих, які вона мала, коли була колонією, що боролася за незалежність. Однак бувають і менш радикальні зміни, коли культура впливає на інтереси. Навіть коли фізичний склад держави – населення та територія, що її складають, – не змінилися, панівне ставлення може змінитися. Крім того, держави, нації та інші суб'єкти можуть використовувати важливі зміни в культурі під час регулярних взаємодій. Незалежно від того, чи відбуваються ці зміни всередині країни, за кордоном чи через деяку комбінацію обох чинників, культурні зміни можуть вплинути на те, як населення та влада діють, а також на те, як інші взаємодіють з ними».

6.2 Вкрай обмежений доступ до КС та виробництва знання на її основі

Українські інституції, що опікуються культурною спадщиною, – музеї, заповідники, архіви та бібліотеки – «заклади культури» державної та комунальної форми власності – це слабкі інституції, який мають надзвичайно обмежений інструментарій для розвитку. Абсолютна більшість цих закладів була частиною радянської пропагандистської машини, де їх функцію зводили до репрезентації певного ідеологічного нарративу, що визначало характер їх роботи з фондами, колекціями та аудиторіями. Поповнення колекцій, вивчення та осмислення артефактів відбувалося тенденційно й було визначене передусім потребами ідеології. Це призвело до **розповсюдженої досі практики упередженості та замовчування щодо певних тем, явищ та історичних фактів**. Ідеологічні нарративи можуть змінюватися, але незмінним залишається сам підхід. Ми досі спостерігаємо нерозвинутість “спадкоємницького мислення” на індивідуальному та суспільному рівні через відчуженість та обмежений доступ до знання про минуле.

Ще однією досі не виправленою системною помилкою, яка становить наслідок упадкованих з радянських часів підходів, є «інституційний феодалізм» – привласнення та монополізація працівниками державних інституцій права на дослідження та інтерпретацію об’єктів культурної спадщини, що перебувають у їхньому управлінні. Як наслідок, суспільство має дуже обмежений доступ до власної культурної спадщини й зовсім не має впливу на характер її вивчення та осмислення. Поодинокі випадки поширення доступу до фондів набуває суб’єктивного характеру, що позбавляє систему прозорості й ефективності.

Попередні твердження підкріпимо також думками залучених експертів:

«Самі музейники не завжди є тими фахівцями, які знають, як подбати і як зробити. Ще одна річ, більш ментальна, – це консервативність. Коли пропонуються якісь нові методи, то люди відмовляються... Це ментальна рамка, і вона лише пристосована до виконання наказу... Музейники пристосувалися до того, що є і не мали бажання, щоб рухати і змінювати стан речей», – Юлія Ваганова.

Рівні заангажованості можуть варіюватися й позначатися на роботі музеїв по-різному. Прикладом поділилися під час інтерв’ю одна із залучених експерток проєкту RES-POL Олександра Ковальчук:

«У команді є люди, які чекають росію. Перший заступник з адміністративно-господарської частини перший чекає росію. Він голова професійної спілки. Він хоче, щоб музей, як це було раніше, працював як "галірея с тюремним режимом". Такі люди є майже в кожному музеї... Це протистояння всередині інституцій, яке відбувається між радянським музеєм та українським».

Обмежений навіть для пересічних працівників музеїв та архівів доступ до колекцій (вичерпну інформацію про склад і характер колекцій знають лише їх уповноважені зберігачі), відсутність оцифрованих колекцій, викладених у відкритий доступ, диктують вкрай обмежений формат роботи зі спадщиною, що унеможлиблює якісний професійний діалог та відповідну публічну дискусію.

Абсурдність цієї ситуації ще більше посилена тим, що самі музеї також досі становлять частину не реформованої де-факто ширшої системи управління культурою, де вони – заручники радянських підходів державного управління, коли заклади культури глибоко залежні від своїх керівних органів – муніципальних, обласних або національних. Керівні органи, своєю чергою, за традицією розглядають цю залежність як інструмент контролю та покарання, а не сприяння розвитку. Демонстративна лояльність до влади в цій системі стосунків становить найвищу цінність.

Саботаж роботи музею наявний на двох рівнях: внутрішньому і зовнішньому. Зовнішній саботаж пов'язаний із небажанням чиновників на керівних позиціях брати на себе відповідальність і пропонувати та просувати рішення, що могли б поліпшити умови роботи підпорядкованих їм інституцій. Внутрішній саботаж часто пов'язаний із вивченою безпорадністю, яка виникає у працівників рано чи пізно всередині цих інституцій.

Щоб виправити це і підвищити якість залученості та роботи, необхідно розуміти причини. Більшості музеям бракує «нової крові», яка могла б допомогти досягти бажаного результату, але є один найбільший відштовхувальний чинник, про який далі зазначає Олександра Ковальчук:

*«Музей чи бібліотека мають бути безпечними місцями, ми всі цього хочемо, але як зробити аудит, що це місце дійсно є безпечним? У нашому музеї ми не можемо цього забезпечити, адже в ньому не вистачає людей... Фахівці є, але вони можуть знайти інші місця для реалізації, аніж наш музей, де, незважаючи на всю нашу завзятість, це все одно постійне відчуття приниження. **Ти принижений самим простором, у якому працюєш».***

Відчуття приниженості виникає через загальне ставлення до музейних працівників: їхній низький соціальний статус, мізерні зарплати, через які музейники не відчують свою працю за суспільно корисну. Однак також важлива й заштита в ієрархічній структурі природа стосунків підкорення та покори, де вищі в ієрархії намагаються використати владу у відносинах із підлеглими.

Через такий емоційний стан працівників складно очікувати інших патернів поведінки. Робота в музеї чи, до прикладу, бібліотеці таврована суспільством: її вважають непотрібною роботою, у якій немає шансів на кар'єрне зростання чи хороші умови праці. Самі працівники часто виживають на ентузіазмі, який рано чи пізно закінчується, адже зникають сенси.

У таких умовах спільний командний результат роботи музею зазвичай відходить на другий план перед особистими завданнями: для когось важливо просто відчувати безпеку й для цього достатньо демонструвати лояльність керівництву; комусь потрібні особисте професійне зростання та реалізація, і їхнє досягнення не завжди прямо пов'язане з успішністю інституції.

Музейники завжди мають розуміти, для кого готують ту чи ту виставку, щоб вибрати найвдалішу інтерпретацію матеріалу.

У 2019 році у складі команди Національного художнього музею України авторки цього дослідження працювали над новою стратегією розвитку. Одним із завдань, що стояло перед колективом, було чесно відповісти на питання *«Хто ж головний клієнт Національного художнього музею, заради кого ми ходимо на роботу?»* Відповідь, яку колектив отримав унаслідок фасилітованого обговорення, здивувала нас самих. Головним клієнтом музею виявився «мертвий митець», адже найважливіше для працівників – зберегти доробок митців, який зберігають у фондах музею.

Коли думаємо про музей, то першими асоціаціями стають слова «збереження», «консервація», але не «створення нового знання», «розвиток», «медіація», «комунікація». Робота зі збереження спрямована начебто на «майбутні покоління», насправді це не що інше, як перекладання відповідальності на ті самі «майбутні покоління». Роль захисту та збереження, властива багатьом музейним працівникам за радянських часів, була спричинена страхом втрати й ризиком знищення колекцій. Вступати в полеміку з сучасником усередині тоталітарної системи – небезпечно, адже колекція – це правдивий фактаж, після взаємодії з яким людина здатна ставити питання, що допомагають віднаходити потрібні зв'язки між минулим, теперіш-

нім і майбутнім. Зв'язок, побудований на дійсному розумінні цінності творів та артефактів, робить людину свідомою.

«Культурна спадщина – це те, що визначає нашу унікальність, нашу ідентичність. Культурна спадщина – це про пам'ять, вона фактично є базою даних нашої унікальної культури, яку ми використовуємо в той чи той спосіб у різних суспільствах у різних ситуаціях, тобто фактично ми періодично дістаємо те, що нам актуально, і переосмислюємо його в сучасному контексті, з точки зору сучасних для нас цінностей, у сучасному ціннісному смисловому полі для того, щоб формувати власну культурну пам'ять, історичну пам'ять. Це те, що робить нас унікальним, фактично», – Тетяна Пилипчук.

«Я зробила важливий для себе і, думаю, для багатьох музейників очевидний висновок, що, якщо ми елементарно володіємо своєю культурною спадщиною, ми володіємо своєю пам'яттю. Якщо ми нашу культурну спадщину довіряємо постійно комусь: то Радянський союз, то Росія, то Європа, то Америка про нас подбає, ці зберігачі нашої спадщини або нашої пам'яті будуть по-своєму її трактувати, вони будуть дозувати та вибирати, як нам на неї дивитися, з якої оптики, у якому обсязі. І тому ми дуже зацікавлені в тому, щоб мати її у своїх руках і мати доступ до нашої спадщини. Це наша національна безпека, це наша національна ідентичність, нас як спільноти. Для мене це насамперед спосіб розуміння себе, себе в цій громаді, себе в цьому суспільстві. Через культурну спадщину я можу себе асоціювати з цією спільнотою або, навпаки, не асоціювати. Це може бути класним дуже способом об'єднання нас як спільноти або роз'єднання навпаки, але от для того існують медіатори, які можуть і вміють про це говорити», – Олена Гончарук.

Отже, на сьогодні, інституції, які зберігають культурну спадщину в Україні, **оберігають її від тих, кому вона належить**. Громадяни депривовані від власної спадщини не лише ментально, але й фізично. Війна загострює цей розрив і надає проблемі доступу до культурної спадщини екзистенційного характеру, адже становить пряму перешкоду до розвитку й формування нашої культури, вироблення нового знання.

6.3 Ідентичність формується на основі необґрунтованих інтерпретацій.

Громадяни України не є користувачами власної культурної спадщини. Вона не є джерелом знання та опорою для формування власної ідентичності й нової історії, тому, як наслідок, виникає тенденція побудови власної ідентичності на довільних, необґрунтованих інтерпретаціях історичних чи культурних міфів, які не підкріплені фактами та дослідженнями чи артефактами, що зберігаються в маловідомих музейних колекціях, архівах і заповідниках.

Ця загроза могла б не бути такою нагальною, якби не цілеспрямована багаторічна робота сусідньої держави-агресора на нашій території, спрямована на викривлення та забуття справжньої історії й культури України. Через фактичну відсутність запобіжників, які могли б обмежити циркуляцію та розвиток хибних уявлень про культурні та історичні феномени, у суспільстві нормалізувалося розповсюдження різних шкідливих наративів – іноді свідомо запущених Росією, іноді таких, що самовільно виникають на підготовленому радянською колонізацією ґрунті. Подібні спекуляції рідко отримують громадянський супротив через емоційну вразливість громади внаслідок нестабільного політичного стану країни. Під час війни в суспільстві формується потужний запит на осмислення власної історії, який наражається на недостатню якість, глибину та пропрацьованість відповідей на цей запит. Неточність і почасти безпідставність суджень про минуле посилює розкол у суспільстві, адже у країні досі немає єдності в нагальних питаннях самоідентифікації. Це стосується навіть найзнаковіших та найважливіших періодів, явищ, феноменів, що справили величезний вплив на все дальше формування культури. Розрив між суспільними уявленнями та думками професійних дослідників може бути максимально драматичний.

Наприклад, 9 травня 2024 року в прокат вийшов фільм «Будинок “Слово”. Нескінчений роман», який розповідає історію харківського будинку «Слово», який спорудили, щоб контролювати, а згодом знищити нашу інтелігенцію 1920-х. Ця подія привернула увагу багатьох людей, розпаливши дискусію навколо теми зображення важливого епізоду новітньої української історії. Це не документальний фільм, тож він містить художні елементи, які велика частина аудиторії сприйняли за історичну дійсність. Через недостатню обізнаність глядача щодо постатей письменників почали вибудовувати міфологеми, які не мають зв'язку з реальністю. Натомість висвітлення реальних фактів, що додали б історичним постатям неоднозначності, суперечливості, об'ємності, лишилися за кадром. Цей фільм через публічний резо-

нанс спровокував суспільну дискусію, і багато професійних літературознавців та культурологів висловилися щодо нього, уточнюючи контексти й деталі, але все-таки більша частина аудиторії їх не побачить. Побудовування зв'язку, тяглості з минулим на основі викривлених фактів у майбутньому може призвести до ще глибшої ретравматизації суспільної свідомості.

Будь-яка кінострічка може мати недоліки та переваги, але головним критерієм, що накладає велику відповідальність на авторів, які беруться за інтерпретацію історії, – це майже цілковита необізнаність широкого глядача в історичному матеріалі. Українське суспільство стоїть на хиткому ґрунті, який необхідно посилювати фактажем, джерелом якого мають бути досліджені, проінтерпретовані та фахово представлені аудиторії об'єкти культурної спадщини, збережені в архівах та музейних колекціях.

Під час Другого Форуму культурної спадщини, що відбувся в Києві 30–31 травня 2024, на панелі, присвяченій нематеріальній культурній спадщині, обговорювали інший приклад формування викривленого образу, що становить основу української ідентичності, – феномен вишиванки.

«Всесвітній день вишиванки» став одним із найгучніших свят, а його святкування – маркером самоідентифікації, належності до українства, хоча ця новосформована традиція насправді ігнорує справжні особливості українського строю.

Вишиванку сприймають як національний і дозволений символ спротиву ще з радянських часів, і саме в цей час вона стає маркером ідентичності. Оригінально вишиванка не була притаманна всім українським областям. Великою мірою, пропагуючи вишиванку як універсальний автентичний український одяг, ми відтворюємо радянську традицію й нехтуємо історичним фактажем, розрізненням регіональних особливостей. Чи це підважує ідентичність, бо вона формується навколо уявлення, що не має достовірної основи, – питання відкрите. Вишиванка мала безперечне історичне значення у XIX та XX столітті як вияв опору та політичної позиції, але день вишиванки має за собою інші мотиви, зокрема звернення до певної народної традиції, яке зрештою виявляється викривленим і хибно проінтерпретованим. Ця спрощена форма долучення до українства насправді віддаляє багатьох людей від справжнього знання історії та культури свого регіону, підміняє його певним універсальним сурогатом.

У відеоесеї [«Як зберегти культурний спадок»](#) на ютубканалі «Конструктив» українсь-

кий письменник, дослідник традиційної культури та перекладач Остап Українець зазначає про три проблеми, які викривлюють і призводять зрештою до збіднення української культурної спадщини, що збереглася у фрагментарному й недодослідженому вигляді. Остап Українець наголошує на тому, що, хоча культура постійно зазнає змін, часто за цими змінами можуть стояти й цілком політичні міркування, які призводять до численних викривлень, джерелом яких, на його думку, є три прагнення:

1. Прагнення розподібнити українську та російську культуру.
2. Прагнення до публічного забуття тих елементів традиції, що здаються нам не сучасними чи недоречними.
3. Внутрішня апропріація локальних традицій. Оскільки воно «спільне».

«Українська культура виявилась дивовижно відпірною перед спробами фізичного знищення. Але сьогодні все частіше доводиться замислюватись про загрозу того, що українська традиційна культура може не пережити спроби її зберегти», – завершує есей Остап Українець

Українське суспільство на шляху самоствердження дуже вразливе до різних необґрунтованих інтерпретацій історичних фактів і культурних феноменів. На сайті Інституту національної пам'яті серед інформаційних матеріалів є цілий розділ АнтиМіф, що розвінчує особливо шкідливі міфи української історії. Неточності в трактуванні культурних феноменів можуть здаватися менш шкідливими, але їх кумулятивний ефект формує спрощену й недостовірну картину світу, звичку покладатися на поверхові знання. Усе це формує інфантильне суспільство, яким легко керувати й маніпулювати.

Одним із прикладів такої легкості й тенденційності є перейменування топонімів, що триває зараз в Україні. Часто влада на місцях, яка не має свідомої політики пам'яті, схильна до популістських рішень: наприклад, віддавати питання перейменування вулиць на розгляд громади. Цифрові інструменти прямої демократії стають для цього у пригоді.

[В інтерв'ю Юлії Тимошенко \(канал Ukraïner Q\)](#) український журналіст, публіцист та історик Вахтанг Кіпіані говорить про проблему опору українців дерусифікації топонімів, яка в різних частинах країни виявляє різні проблеми.

«Є випадки, коли вулиці в якихось райцентрах, у 2014 році названі на честь загиблого воїна, зараз, уже у 2024, знову перейменовують на якусь там “Затишну” або “Вишневу”. Бо люди не хочуть жити на вулиці загиблих. (...) Не треба всі вулиці перейменовувати. 2-3 – достатньо. Не в кожному райцентрі є 2-3 воїни або 2-3 історичні персонажі, місцевих.

Або вони що ще роблять: беруть і називають вулицю іменем Лесі Українки. На Буковині, на Херсонщині... от нещодавно на Буковині назвали іменем Котляревського. Я нічого не маю проти Котляревського, але чому не Сидора Воробкевича – українського письменника Буковини? Не місцевих вояків?... Там була жінка, місцева ОУНівка, Теофілія Бзова, і на честь неї теж не називають. А на честь Котляревського! І не прив'яжешся. Звичайно, це краще ніж “Вишнева”, але ж це та сама втеча. Вони навмисне це роблять. Бо тоді треба визнати, що Буковина є повстанський край, який бореться. (...) Має бути в державі свідомо політика. (...) А в Україні є цілі області, зокрема на Півдні, які віддані на поталу отаким низовим примітивним поглядам на минуле, вони якщо візьмуть когось, то Лесю Українку. Я тішуся, як дитина, коли в одному невеликому селі назвали вулицю Аркасівська на честь письменника, історика, популяризатора минулого, композитора Миколи Аркаса. А в Миколаєві, самому обласному центрі, вже під час війни, міська влада “боязузько” не назвала центральний проспект, який був проспектом Леніна, на честь Аркаса! А це найвидатніша українська фігура Миколаївщини і Миколаєва! Назвали “Центральний”. Це боягузтво».

Відсутність живого, ґрунтованого на глибоких, а не поверхових знаннях зв'язку з історією, культурою та спадщиною свого регіону формує несвідоме, інфантильне, споживацьке й патерналістське суспільство, яке не знає власних цінностей і не здатне їх захищати, обстоювати, уникає розмови про складні й неоднозначні сторінки власної історії.

Негативний вплив неунікної в сучасному світі міфологізації суспільної свідомості можна зменшити тільки за умови, що запрацює інфраструктура інституцій пам'яті з виробництва, медіації та поширення знання, базованого на професійній інтерпретації культурної спадщини. Це не просто питання недостовірності, поверховості фактів про минуле, на основі яких формується колективна пам'ять і, зрештою, ідентичність, для українського суспільства наразі це питання виживання.

6.4 Формування нової мови пам'яті – під загрозою.

Культура пам'яті про російсько-українську війну ще не сформована, адже війна триває. Це поняття наповнене різними сенсами й не має чіткого сформованого місця ані в суспільній свідомості, ані у просторі. Йдеться і про боротьбу / незалежність / незламність / хоробрість; і про помилки / поразки / втрати / жертви; і про трагедію / травматичний досвід; і про перемогу (і майбутню, загальну; і ті, що проміжні). Важливо зберігати баланс між цими сенсами, щоб пам'ять не була односторонньою, як це було з пам'яттю про попередні трагедії, що було поширеною практикою в Радянському Союзі.

Колективна пам'ять – потужне поле формування проєкту майбутнього, прояснення цінностей і терапії травм, тому розроблення принципово нової для України мови комеморації становить актуальне завдання.

«Комеморація (Commemoration) – комплекс суспільних практик, спрямованих на вшанування події минулого або пропрацювання минулого. Людина розуміє свою належність до суспільства, зокрема, через спільне розуміння подій минулого: чим там пишатися, що намагатися забути чи пояснити. Комеморація відсилає до способів інтерпретування події, стратегії вибудовування суспільних церемоніалів, інструментів збереження / трансформації історичної спадщини тощо. На відміну від історичної політики, де комеморативні практики формує держава, до комеморації також залучені як окремі групи людей, так і суспільство загалом. Комеморація – це широке явище, що фіксує процеси розуміння суспільством себе у дзеркалі минулого» ([Policy Note: Мова комеморації та рекомендації до політики пам'яті](#)).

Важливість пам'яті про війну безперечна, адже, на думку експертів, вона допоможе:

- зафіксувати історичні події зі збереженням достовірності й повноти картини того, що відбувається, і це надалі стане запобіжником довільних інтерпретацій сьогоденних подій;
- переосмислити й трансформувати травматичний досвід: отже, культура пам'яті може мати терапевтичний ефект, який допомагає людям пережити горе, втрату, трагедію як на індивідуальному рівні, так і на рівні країни;
- провести аналіз, щоб уникнути повторення помилок у майбутньому або бодай бути готовими до нових зіткнень;

- розставити крапки над «і», показати наступним поколінням і стороннім глядачам причини, передумови тих чи тих подій, висвітлити «винних», адже «знання про минуле прокладають шлях до майбутнього»;
- вшанувати та «зберегти цінність» жертв, героїв, усіх тих, хто переживає ці події;
- переосмислити власну ідентичність, незалежність, розвинути самосвідомість, зберегти контекст і себе (як людину, як народ) у ньому.

Формування нової пам'яті відбувається у два етапи:

1. Фіксація фактів і документування подій.
2. Рефлексування і трансформації досвіду.

Наразі ми перебуваємо на першому етапі, на якому не варто обмежувати себе у формах (фіксації й документування) для найбільшої достовірності майбутніх інтерпретацій. Хоча повністю розділяти ці процеси не можна, адже, разом з емоційним різким шоком на болісні травматичні події, відбувається запит на **створення пам'ятних об'єктів «тут і зараз» як спроба трансформувати переживання в певну форму**. Це один зі швидких способів проживання травматичного досвіду – «тактична меморіалізація».

Коли виникає сильний тригер, людська психіка потребує швидкого його усунення. У питанні меморіалізації нас переслідує певна невизначеність і недосвідченість. Ми не маємо досвіду в роботі з травматичним досвідом, тому через бажання швидких рішень інертно відтворюємо радянські або застарілі, неефективні практики, які не працюють з реальністю.

Прикладами застарілих, радянських образів та способів комеморації є «Могила невідомого солдата», «Вічний вогонь», формула «Місто-герой» чи традиція приносити квіти до «Вічного вогню» в день реєстрації шлюбу. Усі вони пронизані пафосом, «великим подвигом» і величчю, де немає місця скорботі чи шані, індивідуальному переживанню травми / трагедії, людяності, адже це про стару тоталітарну мову пам'яті, метою якої було виховати об'єктивованого громадянина, готового на подвиг і жертву, якщо Батьківщина накаже.

«Історична точність має бути однозначною, щоб не було гіперболізації чи, навпаки, применшення якоїсь події, якогось подвигу. Просто мені здається, що ось цю історичну розповідь про подію, про цей меморіал можна доповнювати життєвими історіями місцевих людей, які пережили якусь подію, яка пов'язана з цим меморіалом. Додавати просто більш людську історію, щоб меморіали були більш зрозумілими, більш ясними, щоб це не просто була якась суха історична довідка про подію. Додавати якісь емоції, більше історій людей, які переживали ці події, і так, щоб це було цікаво, зрозуміло. Стимулювало читати, ознайомлюватися», – Наталя Власенко.

Необхідно вибрати коректні образи, у які вкладатимемо власний досвід і історію, щоб передавати це знання далі, адже пам'ять перебуває саме в образах, а не наративах, які потребують довшого часу на осмислення, розгортання. Образ – яскравий символ, емоція, яка працює з людиною навіть на фізичному рівні.

Один з активних учасників меморіалізаційних процесів у громаді Ірпеня, місцевий активіст Руслан Савчук, розповідає про досвід роботи громади над пошуком нової мови пам'яті.

«Ми запросили людину, яка, по-перше, відбудовує міста після природних катаклізмів, а по-друге, людину, яка має саме фах із меморіалізації. Ця людина запропонувала ідею... Це такі стовбури дерев, за спеціальною технологією оброблені. Вони не бояться вітру, дощу, і ти можеш за цими стовбурами сховатися, і подумати, помолитись, і це такий ліс, який на межі... коли ми збиралися для того, щоб креативити і відчувати якість життя, і тому, коли ми обговорювали цей меморіал, ми спочатку казали: так, це повинен бути фестиваль між Бучею та Ірпенем, не важливо там, пива, якихось смаколиків, помідорів чи биків, не важливо. Важливо, щоб дві громади між собою зустрічалися на кордоні й проводили цей фестиваль як одна спільнота. І ми отаким чином придумали меморіал, що він повинен стояти на межі, і якщо й робимо оцю церкву всіх релігій зверху, то знизу залишаємо величезну воронку від снаряда, від вибуху, і ми залишаємо цю воронку, але робимо з неї суспільний простір, і там можна проводити лекції, якісь покази. Ну якось, щоб дві громади контактували, не тільки молились там, між тими деревами, а щоб і якісь співпраці, щось робили в цьому просторі», – Руслан Савчук.

«Звичайно, і матеріальні речі, і абстрактні речі, і мистецькі речі. Усе повинно працювати в комплексі, за кожною матеріальною річчю повинна бути якась історія, якийсь сторітелінг, якась мистецька концепція. Жодний із меморіалів не може бути умовним хрестом, який традиційно ми собі сприймаємо як могилу, як трагедію, як релігію однозначно; релігій багато, вплив релігій усе менше, на мою радість, тому, я думаю, що оці окремі пласти населення, цільових груп, їх треба об'єднувати якимись загальними, загальнолюдськими цінностями, і, я думаю, що треба шукати якісь форми вираження, які будуть доступні і малому, і старому, але при цьому не зачіпати їх серйозно, з точки зору там гендеру, віку або релігії», – Руслан Савчук.

Узагальнення, зроблені на основі глибинних інтерв'ю респондентів у межах роботи над проєктом «Культура пам'яті в повоєнній Україні» (зафіксовані в [Policy Note: мова коменорації та рекомендації до політики пам'яті](#)):

- **Меморіали мають спонукати до роздумів та аналізу.** Потрібно проводити виховну й просвітницьку діяльність, яка полягає в переданні (особливо майбутнім поколінням) історичної значущості подій, пов'язаних з об'єктом пам'яті, взаємозв'язку з минулими подіями й розкриття ролі тих чи тих історичних «гравців».
- **Створення емоційної реакції.** Об'єкти пам'яті повинні бути емоційно забарвлені, щоб привертати увагу і запам'ятовуватися. Водночас важливо утримувати баланс між різними емоціями, щоб вони залишалися зрозумілими, не перевантажували споглядача і якнайповніше передавали історію, пов'язану з меморіалом або об'єктом пам'яті. Меморіали мають спонукати до співпереживання та / або переживання гордості.
- **Вшанування.** Меморіали розділяють вшанування героїзму і жертв військових та цивільних, адже це різні контексти.
- **Естетична функція.** Об'єкт пам'яті має бути привабливим для відвідувачів та вписуватися в ландшафт місця, де він розташований. Меморіали не мають нагадувати кладовище.
- Передавати особливості регіону.
- Підтримувати бойовий дух, репрезентувати силу, незламність (радше в контексті поточних об'єктів пам'яті).

- **Історична достовірність дуже важлива!** Потрібно старатися її зберегти якнайповніше, найточніше й найнадійніше, щоб до неї був доступ. Але, певно, актуальнішим є питання не історичної точності, а історичної об'єктивності. Водночас важливо пам'ятати, що від нехтування історичною достовірністю нікуди не дінешся. Люди люблять легенди, міфи, меми. Зрештою, «усна народна творчість» – це також один зі способів зберегти та передати пам'ять. Потрібно вести просвітницьку роботу, і не тільки в контексті російсько-української війни. Ці події потрібно «вплітати» в загальну історію України (яку теж не завадить розкривати й досліджувати по-новому). Інколи під час створення об'єктів пам'яті «голу достовірність» можна навіть трохи «розбавляти», щоб зробити її цікавішою для сприйняття.

Необачно також нехтувати попереднім досвідом, навіть якщо він травматичний. Ми маємо безліч пам'яток Другої світової війни, які раніше виконували функцію возвеличення, але сьогодні можуть розповідати нам про нашу ж історію. Щоб запустити цей механізм, треба на кожному пам'ятку поглянути по-новому й неупереджено, це допоможе нам підкріпити нову мову пам'яті, інтегруючи її в наявний простір.

*«На мою думку і думку моїх колег на рівні регіону, Друга світова війна – це маркерний конфлікт для нашого сьогоднішнього асоціативного сприйняття в контексті слів “окупація”, “спротив”, “перемога” і це, до речі, одна з великих проблем. Що з цим далі робити і як з цим далі рухатися? У Вінниці та області це працює дивовижним сценарієм заміщення. Меморіали Другій світовій війні дивним чином абсорбуються з новими місцями пам'яті про теперішню війну. Де ми поставимо банери з обличчями хлопців, які загинули в умовній Піщанці? Очевидно, “біля Другої світової”. Часто законодавство про поховання, про пам'ять Другої світової, про увічнення йдуть навперейми один до одного й дивно поєднуються, але, по сухому висновку, ми приходимо до “дайте інструкцію”, бо алгоритм необхідний – як теоретичний, так і практичний... Приклад тижневої давнини: Вінниця. Школа в середмісті. Пам'ятник школярам, які були учасниками Другої світової й не повернулися. Натомість розвивається новий сценарій місць пам'яті, на який робили конкурс, але школа була на роздоріжжі: попри те, що той пам'ятник забороняє чіпати закон через статус пам'ятки історії, школа хоче знести й перенести його, а на його місці поставити новий, адже діти, покоління 2024, не розуміють, для чого він там. **Ми зупиняємо, кажемо “давайте думати, не говорити у форматі “їх подвиг”, не використовувати радянські маркери, які тригерять”, але це не означає, що такий досвід має бути пере-***

креслений. Він може бути корисним, інтегрованим з нашим сучасним і майбутнім досвідом, який нам усім ще доведеться пережити», – Олександр Федоришен.

В українських реаліях, за відсутності цілеспрямованої роботи в громадах представників професійної спільноти, що працюють з пам'яттю, – істориків, музейних співробітників, художників, які мають критичну оптику та можуть вчасно опинитися поруч із відповідальними дієвцями й поставити потрібне питання, – ми часто отримуємо тенденційні й дуже впізнавані з радянських часів підходи до розв'язання нових проблем. Саме тому такою критичною є видима присутність та інтегрованість професійної спільноти в систему вироблення та ухвалення рішень на різних рівнях. Важливо також піклуватися, щоб таких спеціалістів ставало більше.

Дуже часто підходи та практики, що виникають у музеях, стають провісником змін або джерелом натхнення для поступу суспільних зрушень.

«Я спробую розповісти, як працював один з ключових меседжів 20-х років. У 1988 році на піку колосальних культурних зрушень, коли нам здавалося, що валиться імперія, формується літературний музей, який спілка письменників бачить як сховище власних архівів – локальних, містечкових. Але в музей приходять люди, які для себе починають відкривати ці 20-ті роки, які зосереджуються саме на літературі, яка була заборонена в Радянському Союзі. І першу виставку почали готувати присвячену Розстріляному Відродженню, яку ще тоді півтора року Обласний кабінет партії не дозволяв, не могла вона пройти експертизу партійних діячів. Але вона таки сталася вже одразу по незалежності. І уявіть, як у Харкові – абсолютно зросійщеному, на той момент російськомовному місті, де домінувала російська культура і українці були маргінальною групою, яка почувалася вторинною щодо російської, – виникає виставка про Розстріляне Відродження, і один з основних меседжів, який запускали письменники того часу (ми називаємо це культурний ренесанс) є “Геть від Москви – Дайош Європу”.

Коли я прийшла в музей ще студенткою-волонтеркою в 1993 році, ми готували виставку, присвячену століттю від дня народження Миколи Хвильового. А в його памфлетах, якраз в одному з основних «Україна чи Малоросія», порушене питання провінційності України, української культури. І він одним зі способів подолання цієї провінційності бачив у глухій стіні між українською та російською

культурою. **Поки у нас є взаємопроникнення і сильна взаємодія двох культур, українська культура буде залишатися провінційною.** Нам потрібно орієнтуватися на Європу, щоб формувати свою культуру і усвідомлювати власну ідентичність.

Харків, 1993 рік. Уявляєте собі, як було працювати, як було взагалі показувати цей меседж у виставці? І це була настільки акуратна, філігранна робота з тим, що ми намагалися донести, що це все про культуру. Але не всі це робили, дехто працював в лоб і казав, що потрібно бігти якнайдалі від Росії. І це не заходило абсолютно, тому що суспільство не готове було. “Як так?! Братні народи! У нас стільки зв’язків!” Тому ми починали заходити саме через призму культури. ...

У 2014 році ця тематика стала популярнішою, і всі російськомовні активісти фактично стали нашим середовищем. Тобто ми з ними дуже серйозно зако-нектились, і для них це вже “Геть від Москви” стало нормальним. Коли ми запитували: “А що сталось?”, вони сказали, що контекст змінився.

“Ми вас вважали бандерівцями, до вас не заходили, ми цього всього не бачили, але у 2014 році ми самі стали бандерівцями. Для нас сильно змінився контекст, і тепер це для нас одне середовище”.

Закінчилося тим, що у 2022 році ми таки наважилася провести ніч музеїв офлайн в Харкові. У травні ми робили це в ЄрміловЦентрі, це підвальне приміщення. Назвали нашу ніч музеїв “Геть від Москви. Микола Хвильовий”, і наш мер Терехов радісно фотографувався під цим лозунгом», – Тетяна Пилипчук.

Це історія про нарратив, що має тривалу історію й демонструє, як може змінюватися сприйняття власної спадщини завдяки контексту, у якому змінюється запит на ідентичність. Але історія цього нарративу становить приклад органічного дозрівання суспільства до зближення з власними культурними героями фактично через повторення трагічних обставин життя. Здорова культурна ситуація, зв’язок суспільства із власною культурною спадщиною й довіра до інституцій пам’яті мали б працювати на випередження як запобіжник.

6.5 Результат VS Процес у роботі з пам'яттю. Запит на швидкі рішення для тем, які потребують часу.

Ми живемо під час війни, і це безумовний травматичний період для усього суспільства. Через відсутність досвіду пропрацювання й проговорення травм ми намагаємося витіснити цей досвід, вдаючись до неефективних дій затертя чи ігнорування. Сьогодні ми починаємо інтенсивний процес меморіалізації війни, яка досі триває. Це потребує особливої роботи від всіх **акторів** та профільних інституцій.

«Те, що відбувається зараз, – це висвітлення. Зібрання певної інформації про те, що відбувається. Але наразі я не можу назвати це політикою пам'яті. Це процес, який ще, на жаль, не завершився. Ми не можемо про нього говорити в минулому часі, тому я думаю, що це активна фаза, на жаль, збору інформації, яка стане відправною точкою для формування комплексної політики пам'яті після завершення того, що відбувається», – Олексій Циганков.

Орієнтація на правильно організований процес меморіалізації, покликана подолати травми у свідків подій, буде актуальним підходом у найближчі десятиліття. Проблемою є те, що суспільство має запит на швидкі та прості рішення, але такий шлях хибний, адже робота відбувається зі складними темами, де потрібен якісний процес, і він вартує довгої дистанції до результату.

«Продуктивно можна з процесами декомунізації та деколонізації працювати тільки через довгу комунікацію та освіту. Ми не робили цього 30 років, тому тепер є оця руйнівна реакція “парішать швиденько”, щоб хоча б з цим не розбиратися й позносити ці пам'ятки. Це може бути зроблено. Я думаю, що прибирання символів комуністичного, тоталітарного режиму з вашого щоденного обігу правильне, але це не може бути знесення без опрацювання та широкої дискусійної, комунікативної роботи. Без цього це погані процеси. Погані вони в тому, що **швидке рішення “стерли – затерли” – це радянські методи й методи диктатур**, імперії, тому що часто ми не можемо запропонувати щось натомість дуже швидко. У нас погано працює вироблення консенсусу. У нас погано працює довіра до фахівців або загалом існує велика кількість псевдофахівців. Ми не робимо дискусію, тому що вона мала б відбуватися на рівні наукових інституцій. Крім Інституту національної пам'яті, який був заснований уже в часи незалежності України, усі інші інституції, які були раніше такими місцями фаховості або експертності, засновані за радянським методом. Відповідно нам, щоб повернути повагу до експертів, на початку треба знести всі

спілки (художників, письменників, архітекторів – прим. ред) і перезаснувати щось інше, нове, що буде мати інші засади, експертність, підходи. Поки ми не демонструємо цю історію, ми, на жаль, не зможемо нормально комунікувати, бо **не можна радянським інструментом комунікувати про декомунізацію**», – Юлія Ваганова.

Унаслідок роботи з громадами, що пережили окупацію або опинилися на лінії вогню, ми зрозуміли, як важливо зараз підтримувати постійний діалог у суспільстві щодо минулих подій, а не «закривання питання» через встановлення пам'ятника або меморіальної таблички. Радянська схема рішень «зверху» не релевантна. Усе має початися на рівні розуміння громади, яка довірятиме процесам на рівні інституцій і буде залучена до трансформування простору навколо неї, а потім і до змін усередині неї. Міцні горизонтальні зв'язки стануть запобіжником у зовнішніх та внутрішніх конфліктах, адже з осмисленням неоднозначних / незручних історичних процесів настане розуміння роботи з їхніми наслідками.

Британський археолог та професор Стенфордського університету Ян Ходдер у статті [«Права на культурну спадщину: Від власності та походження до справедливості та добробуту»](#) (2010) наголошує саме на важливості процесуальності й розбудови дискурсу в роботі з культурною спадщиною. Це стає куди важливішим, коли ми говоримо про заліковування ран та формування колективної пам'яті.

«Сильний міжнародний дискурс щодо прав людини виник після Другої світової війни паралельно з великими геноцидами ХХ століття. Зовсім не зрозуміло, чи різні декларації ООН про права людини ефективно стримували чи навіть обмежували насильство та нелюдність, які ми дедалі частіше бачимо навколо... Розмова про права людини – це насправді **діалог**, який відбувається в міжнародній спільноті. Під час дискусії про права люди обговорюють свою думку про наші глобальні обов'язки один перед одним. Розмова становить частину поступової зміни цінностей щодо “глобальної справедливості”. Тож обговорювати права у зв'язку з культурною спадщиною, на мій погляд, корисно не тому, що очікую, що юридично обов'язкові права на культурну спадщину будуть запроваджені найближчим часом, а тому, що обговорення прав може сприяти ширшому діалогу між людьми про цінності, важливі в оцінюванні тверджень про минуле. **Дискурс – це безперервний процес вирішування глобальною спільнотою, що ми відчуваємо і що принципово важливе у спадщині для всіх нас...** Як глобальна спільнота, ми змінюємо уявлення про вбивство тюленів, полювання на слонову кістку, визначення тортур, носіння хусток тощо. Є постійна

зміна того, чи вважаємо ми, що певна поведінка порушує права людини. **Дискусія йде не про абсолюти, а про соціальні перемовини, нині у глобальному масштабі щодо того, що правильне і неправильне в конкретних історичних контекстах, у яких ми перебуваємо. Важливо, щоб культурну спадщину оцінювали на цій самій арені.** Навіть якщо законодавчі зміни не будуть результатом, дебати можуть призвести до зміни клімату щодо того, що вважають за прийнятну поведінку. Принаймні розмова про права на спадщину відводить нас від обговорення спадщини в термінах універсальної видатної цінності речей, визначеної академічним середовищем».

«Ми формуємо місце для того, що нам зараз важливе, – це перший складник, і він формується не за національною ознакою, а за ідентичністю. Другий – це критичний, незаангажований погляд на комуністичну, імперіалістичну спадщину. Є факти, є історія, а є прославлення, от ми не маємо бути місцем прославлення цих періодів, цієї спадщини, але спадщина має свідчити про той час, у першу чергу про права людини, боротьбу за свободу і незалежність. Як ми можемо розповісти про нонконформістів, якщо не розповідаємо про соцреалізм? Ми маємо показувати все мистецтво як частину історії, колекції. Змінюватиметься символічний простір, який воно займає», – Олександра Ковальчук.

Запит на швидкі рішення і результат виводить нас з розуміння, «як» ми творимо пам'ять про сьогодишню війну, як про неї говоритимуть далі і як ми переживемо ці події. Суспільству дуже болить, колективно ми намагаємося зібрати цей досвід і надати йому якоїсь форми, з якою легше буде працювати, але через необдуманість цих дій форма може бути хибна або навіть чужа.

«Нещодавно була така стаття, вона мене зацікавила. Назва – “Народна війна – Народний музей”, і я її пішла дивитися, тому що, дійсно, музеї перетворюються на такі склади всього, що є ніби цінне, але самі інституції не можуть зрозуміти, що з цим робити. З одного боку, незручно відмовити, з іншого боку – іноді вони не бачать, що мають відмовити, і вони це все набирають, не розуміючи, якби зиск і сенс, і роботу цього, але це в принципі непогано, що люди розуміють, що пам'ять про те, що зараз відбувається, вона має бути збережена. Вони хочуть, щоб це було доступно. І знову-таки, є хороші випадки, коли громада була дуже уважна і знайшла діалог із фахівцями, а фахівці знайшли діалог із громадою. Це приклад Ягідного, де в школі була катівня. Адже, якщо ми говоримо про теперішній період, деякі громади не хочуть залишати слідів і спогадів про що-небудь, що є таким травматичним досвідом. Рік тому, коли почалися розмови, як має бути в

Бородянці, Ірпені або Бучі, громади не дуже хотіли, щоб там лишилося кілька розбомблених будинків як нагадування. Громада хотіла, щоб це все було полагоджено, чисто й красиво. Знову-таки, тут питання просто довіри громади й діалог фахівців із нею. Я думаю, що це може спрацювати як такий “ефект хороших кейсів”. Якщо, наприклад, є 30 класних кейсів у невеликих музеях або в невеликих громадах і ті кейси починають активно комунікуватися, то це може спричинити ланцюгову реакцію, але маємо розуміти, що вона на десятки років», – Юлія Ваганова.

Намагаючись досягти певних успіхів у роботі з пам'яттю, ми маємо звертатися до успішних випадків переосмислення постатей і подій, щоб відпрацьовувати корисний патерн відтворення.

«Є кілька прекрасних прикладів. Мені здається, що це у Фінляндії, у якомусь містечку, стояв гігантський пам'ятник Леніну, десь п'ять метрів у висоту. Вони його не знищили, вони його просто поклали горизонтально. Для них цей пам'ятник, який тепер вже оформлено лежить, і залишається символом. Але тепер це символ, який був і який зламали. Він перемістився в іншу категорію символів і дає розуміння, що була така історія і суспільство теж перейшло в інший період. Це те, що стосується таких швидких дій і чого нам бракує», – Юлія Ваганова.

«Минулого року я була в Бостоні, і там є Freedom Trail. Це по місту прокладений цеглинками маршрут, де розташовані всі основні пам'ятки, пов'язані зі становленням державності Сполучених Штатів. І там є церкви, одна з перших у маршруті, де стоїть на вході бюст людини, яка заснувала цю церкву і багато зробила для міста під час становлення державності. Розповідається на пам'ятнику, який то хороший громадянин, і золотом це все вигравіювано. Поруч стоїть табличка з дисклеймером, що ця людина була рабовласником, продавала рабів, купувала рабів. І потім, говорячи з одним американцем, до речі вчителем, я запитала, що вони з цим роблять? От ви ніби зафіксували, але цей бюст стоїть. Що ви будете далі з ним робити: зносити, прибирати чи що? Він каже, що ні, ми не будемо, скоріш за все, ані зносити, ані прибирати. Ціль цього всього – щоб про це постійно була активна, складна дискусія. І поки ця активна складна дискусія є, це запобіжник від простих рішень... Це не означає, що всі наші радянські символи й пам'ятки мають залишитися на своїх місцях. З точки зору людини, яка багато працює з візуальними образами, я розумію їх вплив. Але оця постійна дискусія фахова на різних рівнях – і на популярному, і на професійному – дуже важлива», – Юлія Ваганова.

Прагнення досягнення швидких результатів тут і зараз (встановлення пам'ятника, облаштування меморіалу, маршруту пам'яті про трагічні події) обумовлене травмованістю заінтересованих сторін або електоральною доцільністю (у випадку влади). Такі рішення не беруть до уваги потреби професійно організованого залученого, інклюзивного підходу до роботи з меморіалізацією травматичного досвіду. **Це необхідно, щоб уможливити його пропрацювання, терапію травми, а також віднайти нову образну та символічну мову пам'ятання, адекватну демократичному суспільству.**

Окремої уваги потребує питання посттравматичних стресових розладів у суспільстві України під впливом війни.

«Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це хронічне порушення психічного стану, що може розвинути після травматичної події. Близько 8 % чоловіків та 20 % жінок, що пережили травматичні події, мають ПТСР. Якщо нічого не робити, це може закінчитися руйнацією стосунків, роботи, здоров'я чи навіть життя. ПТСР можна подолати чи навчитися ним керувати» ([«Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад»](#)).

«У багатьох військовослужбовців після першого перебування в зоні бойових дій можуть спостерігатися симптоми депресії, тривоги або гострої реакції на бойовий стрес або бойову травму, депресивні реакції, генералізований тривожний розлад. Багато з них потребують допомоги фахівців – психологів, психіатрів, психотерапевтів, оскільки мають більший ризик розвитку ПТСР. Встановлено, що від 20 % до 40 % військовослужбовців потребують психологічної допомоги. Симптоми гострої травми виявляють у 60–80 % військовослужбовців, які були очевидцями загибелі побратимів чи мирного населення або бачили тіла померлих. Ризик появи симптомів порушення психіки стосується більш молодих військовослужбовців, віком 18–24 років, у яких виявлено симптоми депресії або у яких були проблеми з алкоголем. Симптоми ПТСР розвиваються приблизно у 12–20 % військовослужбовців, які перенесли бойову травму, але не звернулися по психологічну допомогу через побоювання зневаги за прояви слабкості, боягузтва, загрозу військовій кар'єрі» ([«Допомога військовим з посттравматичним стресовим розладом»](#)).

Важливо зважати на потенціал культури у подоланні стресових станів та тривожності.

Нейронауковий R&D-центр Beehiveor у червні 2023 року в Києві здійснив дослідження під час мистецької [виставки «Ти як?»](#), застосувавши [тест ANIMA](#), який допомагає відстежувати, розуміти психічний та емоційний стан, давати з ним раду. Дослідження було зосереджене на відвідувачах виставки, які мали можливість узяти участь у скринінгу тривоги та депресії. Ці оцінки поєднували звичайні психологічні опитувальники з інноваційним оцінюванням упередженості уваги (attention bias evaluation) ANIMA на основі найсучаснішої нейротехнології, що використовує відстеження очей за допомогою вебкамери (webcam-based eye tracking). Багатовимірний підхід дає нюансований погляд щодо впливу мистецтва на психічне здоров'я. Були зібрані дані про понад 1500 учасників, які становлять приблизно 10 % від загальної кількості відвідувачів виставки, і це забезпечує надійний набір даних. Дослідження вказує на те, що мистецтво може значно сприяти покращенню психічного стану, діючи як терапевтичне середовище для різних демографічних груп, включно з підлітками, людьми похилого віку та вразливими верствами населення. Цей ефект стає особливо комплексним у контексті конфліктів, що тривають. Твори мистецтва й виставки, які спонукають до роздумів про досвід війни, можуть глибоко вплинути на психологічний стан тих, хто постраждав від конфлікту. Повний звіт про дослідження: [«Нейронауковий аналіз психічного здоров'я серед відвідувачів мистецької виставки «Ти як?» в Києві, червень 2023 р.»](#).

Українці недостатньо розуміють і використовують потенціал культури, зокрема мистецтва, в контексті ментального здоров'я, зокрема щоб подолати виклики травматизованості та тривожності суспільства. На вебсайті активно поширюваної [Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?»](#) мистецтво згадане двічі: розглянуте у [10 кроках для покращення самопочуття](#) в категорії «Відпочинок» (це підтверджує оцінку проблематики в істотному питанні 1) та в контексті [феномена української стійкості](#): «Культурна спадщина України відіграє значну роль у формуванні стійкості народу. Музика, танці, мистецтво, традиції – це не лише символи, але й джерело сили. Саме це допомагає зберігати ідентичність та єдність, мотивуючи на досягнення та подолання перешкод». Водночас українці **не бачать роль сучасного мистецтва у посиленні такого аспекту стійкості суспільства, як «здатність сприймати реальність у всій її складності»**. Розроблена в межах цієї програми й опублікована в червні 2024 року [Цільова модель системи у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні](#) (ПЗПСП) визначає ПЗПСП як нову сферу державної політики, яка впливає на людський капітал та економіку країни, і разом з іншими учасниками окреслює роль Міністерства культури та стратегічних комунікацій у ній (с. 109), переважно фокусуючись на роботі з психіч-

ним здоров'ям як темою (події й заходи на тему) та використанні потенціалу культурної інфраструктури (просторів), а також кадрового потенціалу культурної сфери – за програмою «Мистецтво допомагати». У нинішній ситуації серед запропонованих моделлю напрямів зусиль для МКСК має перспективу для глибшого розкриття потенціалу культури в контексті ментального здоров'я такий дослідницький напрямок:

«Міністерство може підтримувати зусилля з дослідження та оцінки, пов'язані з перетином культури та психічного здоров'я, що можуть включати замовлення досліджень щодо впливу культурної діяльності на психологічний добробут, оцінку ефективності втручань, заснованих на мистецтві, або вивчення культурних факторів, які впливають на результати психічного здоров'я. Результати досліджень можуть стати основою для розробки політики та реалізації стратегій, що ґрунтуються на фактичних даних, вдосконалення програм».

6.6 Недостатньо усвідомлена цінність локальних культурних практик.

Низька обізнаність громад і мала компетентність місцевих органів влади в питаннях пам'яті та роботи зі спадщиною призводить до домінування в суспільстві [ексклюзивної](#) моделі пам'яті (визначення запропонував Георгій Касьянов). Її зводять зазвичай до функції національно-патріотичного виховання в найпримітивнішому розумінні. Ексклюзивна модель формує пам'ять через звуження й винесення «за дужки» певних фактів чи обставин, які передбачають багатoelementність минулих подій. Події, марковані регіональною локалізацією, виводять за дужки національного нарративу.

Основна проблема ексклюзивної моделі полягає у спробі нав'язати «правильну» інтерпретацію історичних подій і закріпити монополію державних інституцій на цей процес. Ідеться про конструювання єдиноправильного нарративу й формування інструментів забезпечення наявності єдиного нарративу в державі, що автоматично позбавляє залученості всіх інших акторів.

Попередньо ми подавали такі випадки витіснення локальних культурних практик, як однотипність уявлення про автентичний одяг чи звуження уявлення про особливості локальних святкових чи побутових практик. За процесами ексклюзивної моделі втрачається одна з найбільших цінностей України – розмаїття локальних культурних явищ та практик.

Щоб запобігти дальшій штучній універсалізації, варто повноцінно запроваджувати [інклюзивну модель](#), яка, на відміну від ексклюзивної, ґрунтується на цінностях прав людини й гідності кожного конкретного індивіда, який узяв на себе відповідальність за життя спільноти, частиною якої себе визнав.

В Україні за останні десятиліття домінувало радше не протистояння інклюзивної та ексклюзивної моделі, а **протистояння двох варіантів ексклюзивності: так звані націоналістичний і радянський нарративи**. Тому варто впроваджувати в наш простір поняття інклюзивної моделі, яка базуватиметься на можливості діалогу, рефлексії й пошуку спільних сенсів, здатних об'єднувати.

Ба більше, ми бачимо проблему в тому, що громадяни України щиро не розуміють потенціалу регіонального різнобарв'я й небезпеки для формування національної ідентичності за етнічним, а не, наприклад, аксіологічним принципом, того факту, що

частина українців не бачать своїх предків в умовному підручнику історії. Це створює потенціал суспільного напруження. Це не означає, що потрібно виправдовувати факти колаборації або злочинної співпраці з окупаційним режимом – усе, що поза законом, має бути безумовно засуджене, але будь-який інший досвід людей, який жили в різний час на території України, має бути в суспільній уяві.

Завдання політики пам'яті в Україні – максимально прописати можливість спільного пошуку сенсу й визнання болю та приниженості різних груп населення. Тільки через пошук емпатії між людьми, які неідентичні одне одному, можна дійти до продуктивної інклюзивної моделі пам'яті та просувати демократичну організацію суспільного життя.

«...Тобто це робота виключно інституції, які мають пояснювати, про що це музей. Наприклад, в якомусь містечку є музей краєзнавчий, який побудований за принципом від черепа мамонта до черепа Леніна, так як будували всі музеї в радянські часи за методичкою. Тобто вони всі мали бути уніфіковані в невеличких селищах, містечках. Як правило, там повністю витиралася локальна історія, щоб не було до неї прив'язки і гордості за локальність і унікальність. Значить, такий музей має перетворитися і зробити такі зміни, щоб забути про всі ці черепа і віднайти, що є унікального в нього саме на цій території. І це можна зробити тільки в комунікації з громадою. І тоді громада розуміє, що цей музей розповідає історію цієї місцини, і він абсолютно унікальний, бо більше ніде ви таке не зможете побачити. І тоді, очевидно, що спільнота привласнює собі таку історію. Вона розуміє, що це частина її, так само, як, наприклад, церква або важливі речі символічного характеру», – Юлія Ваганова.

6.7 Обмежене розуміння цінностей та економіки культурної спадщини.

Брак розуміння в суспільстві багатьох **аспектів цінності культурної спадщини** формує низьку спроможність мати справу з її вартістю та економікою культури. А це, своєю чергою, призводить до низки негативних наслідків: неусвідомлена спадщина → небажана спадщина → суспільство депривоване від власної спадщини → не продукують знання → не накопичують символічну цінність → не перетворюють її у вартість і ресурс → не відбувається суспільний діалог про спадщину → не досягнуто соціальної справедливості → не відбувається / не зростає добробут людей.

Суспільство та фахове середовище в Україні розуміють економіку навколо культурної спадщини переважно щодо її туристичного потенціалу. Виникає фіксація на прибутковості й числах, що може вступати в конфлікт із сенсовою важливістю пам'яток, значущих історичних об'єктів, або навіть нівелювати їх. Поширений «плаский» погляд на цінність КС і є брак спроможності працювати з усіма вимірами цінності культурної спадщини.

«Історичний туризм у нас розвивається, є дуже хороші приклади насправді. Але тут, звісно, має бути робота з туристичними операторами, і це, мабуть, якась інша історія. Очевидно, тоді громада розуміє економічний зиск із того, що в них є такі об'єкти, тому що люди приїжджають, люди йдуть у кафе, люди купують яблучка в бабусь і так далі. Тобто це може бути економічна річ.

Інша річ, коли це, наприклад, не є об'єктом. Там, крім туризму, якась спадщина, до якої їдуть. А ми виявляємо, що буде приватне державне партнерство і в цій будівлі робиться симпатичний готель. Окей, тоді це також економічна частина, і це економічна частина не тільки заробітку для регіону, вона ще й забезпечує робочі місця людям. Отже, якщо така пам'ятка дає робочі місця своїм людям, дає прибуток до місцевого бюджету, який громада сама могла б розподіляти і ним керувати, то я думаю, що це також хороша історія.

Прикладом цього зв'язку можуть стати події навколо Лаври. Києво-Печерська лавра на сьогодні – це величезний холдинг. Громада розуміє, що коли це все поламають, то вони втратять робочі місця. Отже, питання сколихнути московських попів із Печерської лаври впирається, я думаю, не настільки в непатріотичність, а в цю корупційну й економічну компоненту. Тому що люди розуміють, що вони втратять місця, і тому там воно таке все трошки незрозуміле», – Юлія Ваганова.

У цьому питанні бракує усвідомлення того, що культура краще працює, коли осмислена, усвідомлена. Ми живемо в час креативної економіки, де накопичена й усвідомлена спільнотою **символічна цінність** культурної спадщини становить значно більший ресурс для її власників та користувачів.

Концепція фокусування на заробіток від культурної спадщини з самого початку хибна. Крім того, що вона звужує погляд на цінності спадщини й перешкоджає доступу до неї, вона створює сприятливе середовище для розростання корупційної складової, що призведе до занепаду фізичного стану пам'яток і, як наслідок, унеможливує позитивне сприйняття їх громадами.

«Я не зазіхаю на якісь приватні права, але, на мій погляд як людини, яка в цій галузі працює, що, напевно, національна спадщина мала б бути більш доступна також некомерційно для різних користувачів. Звичайно, для тих, хто з комерційними цілями використовує, безумовно, це має бути оплата. Але якщо це люди, наприклад, які самі працювали на якомусь заводі, то вони повинні мати доступ до кінохроніки, яка знімалась на цьому заводі для того, щоб приватно це переглядати чи десь там показати своїм онукам. Так, тобто напевно, десь юридично мають відпрацьовуватися далі в Україні оці всі механізми», – Ірина Склокіна.

Взаємодія українських інституцій із закордонними показує ще один бік проблем доступу, економіки й колоніального минулого:

«Коли ми просили у французької бібліотеки, щоб вона поділилася з нами або принаймні, ну за якусь притомну ціну, могла нам передати копію відео про Маріуполь, яке, напевно, десь 1920-х, то вона не пішли на це. Тобто це тільки якісь шалені кошти мали бути, щоб це оплатити. Це очевидний приклад такої зовсім неетичної кооперації і, якщо думати про деколонізацію, очевидно, що французам, французькій бібліотеці варто було б більше подумати, переосмислити якимось свій підхід до тих фондів, які вони мають, і очевидно бути більш чутливими до того, з якими країнами, з якими нерівностями вони працюють сьогодні», – Ірина Склокіна.

«Справа полягає в тому, що найбільший прибуток (я в цьому випадку кажу як історик) – це формування пам'яті... А те, що люди будуть приїжджати, те, що їм треба їсти, те, що вони будуть витратити кошти, – так. Але я хотів наголосити, що

бізнес, тобто отримання грошових прибутків, не має бути першорядним. Це приємний бонус, і причому він має бути скромним і не відлякувати тих людей, які хочуть ознайомитися з цими об'єктами, але через фінансове питання чи бар'єри навіть я б сказав, вони цього не зроблять... Головний прибуток – це коли люди усвідомлюють себе частиною нації, зміцнення держави. Це найголовніше. Прибуток грошовий має бути, але він має бути дуже обережним, і люди, які не можуть заплатити, мають бути захищені. Це принципово», – Сергій Бутко.

Важливо зважати на багатовимірність поняття цінностей культурної спадщини. Збігнєв Кобилінський, археолог і теоретик управління культурною спадщиною, у статті [«Культурна спадщина: цінності та власність»](#) (2020) подає три основні виміри цінності культурної спадщини: фінансовий, функціональний та символічний.

Фінансовий вимір відображає ставлення до спадщини як до товару. Грошову вартість визначають через ринкові механізми або вимоги звітності державних установ, наприклад музеїв. Однак така оцінка, хоч і об'єктивна та корисна для планування, не бере до уваги реального значення спадщини для суспільства.

Функціональний вимір оцінює утилітарну користь спадщини – як фактичну (наукові дослідження, туризм, рекреація), так і потенційну (наприклад, вплив на соціальну інтеграцію чи комерційну діяльність). Такий підхід дає змогу порівнювати об'єкти за певними критеріями і зручний для управління та збереження спадщини, хоч і має обмеження.

Обидва підходи допомагають структурувати оцінку спадщини, але потрібно зважати на її багатовимірну цінність.

Символічний вимір оцінювання культурної спадщини ґрунтується на її ролі як «культурного капіталу», що виходить за межі економічних категорій. Символічна цінність об'єктів залежить як від універсальних та об'єктивних, так і від суб'єктивних категорій, зокрема здатності викликати почуття належності до певної групи чи національної ідентичності. У глобалізованому світі ця функція спадщини може як підтримувати культурне різноманіття, так і створювати бар'єри між культурами. Хоча спадщину іноді використовують для роз'єднання, Конвенція ЮНЕСКО 2005 року підкреслює її роль у збереженні культурного різноманіття як спільного надбання людства. У контексті глобалізації потреба у збереженні власної ідентичності стає ще актуальнішою.

Об'єктивна цінність культурної спадщини полягає в самому її існуванні, різноманітності та художній якості. До таких цінностей належить пізнавальна складова, яка дає змогу досліджувати минуле через історичні свідчення. Ці об'єктивні аспекти формують основу універсального імперативу захисту спадщини, адже культурні об'єкти мають значення не лише для окремих спільнот, але й для всього людства. Універсальний підхід до охорони ґрунтується на усвідомленні крихкості спадщини, її схильності до знищення, а також на визнанні її автономної й незамінної цінності.

Питання цінності культурної спадщини, її використання, економіки навколо КС не можна розглядати, не зважаючи на питання **права власності на культурну спадщину**.

Культурна спадщина за природою **не може повністю підпадати під правила приватної власності**, адже має суспільне значення. У різних країнах є обмеження прав приватної власності на об'єкти культурної спадщини в інтересах суспільства, регульовані як національними законами, так і міжнародними документами, як-от Загальна декларація прав людини та інші конвенції.

Ідея суспільної власності на спадщину, яка виникла ще в часи Французької революції, має на меті забезпечити колективну відповідальність за її збереження. Однак із 1980-х концепція глобальної власності на спадщину поступилася місцем національному або регіональному підходу, адже спадщина слугує джерелом культурної ідентичності для конкретних груп. Однак державна власність не повністю реалізує принцип суспільної власності, адже інституції часто діють за принципами приватної власності, обмежуючи доступ.

Основний механізм реалізації суспільної власності – забезпечити вільний доступ до об'єктів культурної спадщини, який не передбачає право на їх утилітарне використання чи отримання матеріальної вигоди. Важливий також громадський контроль за використанням спадщини, що стосується як державної, так і приватної власності. Принцип децентралізації в цьому контексті має обмеження, адже спадщина становить надбання не лише окремих громад, а й усього людства.

На окрему увагу заслуговує погляд на цінність культурної спадщини через дискурс прав людини. Ян Ходдер у [«Правах на культурну спадщину: Від власності та походження до справедливості та добробуту»](#) (2010) зазначає: *«Охорону об'єктів культурної спадщини зазвичай оцінюють за критеріями загальної та наукової значущості, хоча дедалі частіше визнають внесок об'єктів і пам'яток в економічний та*

соціальний добробут громад. Дискурс прав людини, попри численні проблеми та обмеження, пропонує можливий механізм оцінювання спадщини з погляду соціальної справедливості та добробуту».

На думку дослідника, право на культурну спадщину має ґрунтуватися на можливості людей брати участь у її використанні та цінуванні, що сприятиме реалізації їхніх потенціалів і має низку позитивних ефектів для громад. Зокрема, ідеться про **соціальну справедливість**, адже забезпечено рівний доступ до спадщини для різних громад і зважено на їхні інтереси навіть в умовах конфліктів. А також **добробут**, адже участь у збереженні та користуванні культурною спадщиною сприятиме розвитку людських можливостей, економічному та соціальному процвітанню громад.

Сьогодні в Україні ми спостерігаємо дефіцит **міждисциплінарного підходу в управлінні культурною спадщиною**, який обмежує можливість управлінців ефективно оцінювати та реалізовувати соціальні й економічні вигоди спадщини.

Фахівці з охорони спадщини зазвичай мають гуманітарну або мистецьку освіту, яка не передбачає розрахунку економічних вигод чи аналізу соціальних ефектів. Непідготовленість у сфері стійкого розвитку й соціальної інтеграції обмежує їхню здатність не лише забезпечувати користь громадам, але взагалі бачити її потенціал. Тому в найуспішніших випадках їхні зусилля часто зосереджені на наукових та естетичних аспектах спадщини, а її вплив на освіту, економіку й соціальну мобільність спільнот залишається поза увагою.

Щоб подолати цей розрив, важливо рухатися одночасно в кількох напрямках.

Створювати **освітні програми** для управлінців у сфері культурної спадщини, що передбачатиме курси з економіки, соціології та аналізу соціального впливу. **Залучати** до команд, які керують інституціями пам'яті, **експертів із суміжних сфер**, а також **розробити** на державному рівні **методології для аналізу коротко- і довгострокових вигод** від спадщини, адаптовані до конкретних регіонів і контекстів.

Висновки

Проаналізувавши підсектор «Пам'ять та ідентичність» і окресливши проблемну ситуацію з недостатньою якістю гуманітарної освіти, що створює передумови для неможливості якісної інтерпретації культурної спадщини, медіації сенсів та роботи з культурною спадщиною в інтересах національної безпеки, надаємо в підсумку:

Кореневі проблеми:

- Питання пам'яті та ідентичності та їх зв'язку з культурною спадщиною не належать до переліку питань національної безпеки.
- Низька інституційна й суспільна спроможність до реалізації політики щодо пам'яті та ідентичності як питань національної безпеки.

Перелік істотних питань політики:

Інституції:

1. Обмежений доступ до КС перешкоджає опрацюванню великого масиву минулого, постійній актуалізації минулого в теперішньому й виробництву но-вого знання на її основі.

Методології:

2. Ідентичність формується на основі необґрунтованих інтерпретацій.
3. Формування нової мови пам'яті – під загрозою.
4. Недостатність пропрацювання українцями попереднього травматичного досвіду.
5. Запит на швидкі рішення й результати для тем, які потребують часу та процесу.

Екосистема:

6. Загроза закріплення монополії на формування пам'яті про події за державними інституціями (радянські рейки ексклюзивної моделі пам'ятання, де радянський конструкт може бути замінений на національний).

7. Ані більшість працівників, ані суспільство, ані керівні органи не розглядають інституції, які працюють з культурною спадщиною, – музеї, заповідники, архіви та бібліотеки, – як такі, що працюють з пам'яттю й мають суттєвий вплив на її формування.
8. Повна або часткова відсутність на рівні держави суб'єкта / центру вироблення нових демократичних підходів до роботи з пам'яттю та відповідних роз'яснень щодо них для виконавців у громадах.
9. Громадам бракує компетентностей у питаннях меморіалізації війни.

Інформування:

10. Брак активних складних дискусій та брак медіаторів / фахівців для активації та медіації дискусій.
11. Брак супровідної комунікаційної роботи, поширення знань та формування учасницької культури у процесах деімперіалізації та деколонізації.

Збереження:

12. За відсутності суспільної зацікавленості й запиту на збереження історичної спадщини з боку суспільства стає легко маніпулювати законодавством, чим користуються нечесний бізнес та чиновники. Зростають корупційні виклики.
13. Автоматизм нищення незручної спадщини.

Продукти:

14. Недостатньо усвідомлена цінність локальних культурних практик.
15. Обмежене розуміння цінностей та економіки культурної спадщини.

RES POL'

[Новини проєкту RES-POL](#)

[Facebook RES-POL](#)

Цю аналітичну записку створили за фінансової підтримки Європейського Союзу. Її зміст є відповідальністю Громадської спілки "Центр регіональний розвиток" і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.